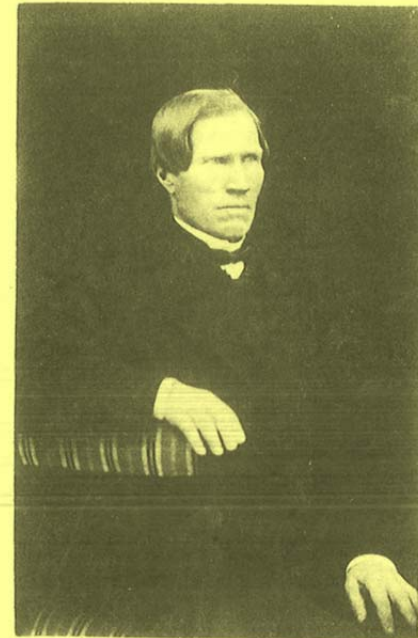

Denna digitala faksimilutgåva, tillgänglig på
www.skeptron.uu.se/broadly/sec/ske-4.pdf,
är en återgivning i oförändrat skick av

Anna-Maja Johannesson
Lärarnas villkor i de första decenniernas folkskola (1850–1880)
Skeptronhäften 4, HLS Förlag, Stockholm 1989
82 sidor, ISSN 0284-0731, ISBN 91-7656-212-3

ANNA-MAJA JOHANNESSON

LÄRARNAS VILLKOR
I DE FÖRSTA DECENNIERNAS
FOLKSKOLA (1850 – 1880)

Skeptronhäften

LÄRARNAS VILLKOR
I DE FÖRSTA DECENNIERNAS
FOLKSKOLA (1850 – 1880)

ANNA-MAJA JOHANNESSON

LÄRARNAS VILLKOR
I DE FÖRSTA DECENNIERNAS
FOLKSKOLA (1850 – 1880)

ETT HÖRN AV VERKLIGHETEN
SETT GENOM BREV OCH SOCKENPAPPER

Skeptron

Stockholm 1989

 Skeptron, stiftelse för kulturstudier
Redaktör: Donald Broady
Högskolan för lärarutbildning i Stockholm
Institutionen för pedagogik

Distribution: HLS Förlag, Box 34103, 100 26 Stockholm
ISBN 91-7656-212-3
ISSN 0284-0731
© Anna-Maja Johannesson och Skeptron
Grafisk produktion: T-Tryck
Stockholm 1989

Innehåll

Förord av Ulf P. Lundgren	6
Författarens förord	7
Socknarna i Valbo härad	9
Brevmottagare och brevskrivande folkskollärare	10
Om förberedelser för folkskolan	11
Om revirtänkande	16
Om kalltänkande	33
Om arbetsplatsen	42
Lärarnas reaktion	44
Lärarystrans reaktion	49
Skolbarnens och deras föräldrars reaktion	50
Böndernas reaktion	52
Om folkskollärarnas extraförtjänster	53
Om folkskollärarnas status	61
Om den "gamle hedersmannen"	66
Om kallmentaliteten som en käpp i hjulet	70
Noter/Bibliografiska uppgifter	79

Förord

Det är naturligtvis truistiskt att påstå att utan en förståelse av hur skolans egen tradition konstituerats kan vi inte förstå hur den nuvarande skolan fungerar, inte heller kan vi förstå hur skolan som institution förändras. Ändå finns lite av forskning kring hur lärare uppfattat och format sitt arbete. Framförallt gäller detta kunskapen om hur en yrkeskultur historiskt formats bland lärare.

Ett undantag utgör Christina Florins avhandling från 1987 (*Kampen om katedern* Stockholm: Almqvist & Wiksell), där lärarnas professionaliseringssträvande under 1800-talet analyseras i förhållande till statens reglering av skolan och hur dessa strävanden också var kopplade till manliga och kvinnliga intressen.

I denna bok ger Anna-Maja Johannesson en belysning av lärarnas villkor under folkskolans första decennier. Studien bygger på analyser av ett antal brev. Vad som här träder fram är en kvalitativt rik beskrivning av hur identiteten som lärare formades i förhållande till levnadsvillkor, i förhållande till kåren och i förhållande till samhället runt skolan. Anna-Maja Johannesson som själv upplevt detta sekel och nära sett de förändringar utbildningssystemet genomgått har i sitt arbete lyckats förmedla mer än en analys. Det är ett arbete som genomsyras av en rik erfarenhet och kunskap. Kort sagt det är en elegant studie och en ytterst värdefull studie. Den är inte bara värdefull i det att den tillför kunskap. Den är också värdefull just därför att den förmedlar kunskap inlevelserikt.

Jag kan bara önska att denna bok finner plats i lärarutbildningen. Lärarutbildningen måste, menar jag, bygga på kunskap om de historiska och nutida villkoren för utbildning. En lärarutbildning som saknar detta är en utbildning som motarbetar en teoretisk och praktisk utveckling av läraryrket

Vallentuna den 1 januari 1988.

Ulf P. Lundgren

Författarens förord

Under många år har en låda fylld med gamla brev och dokument varit mitt dåliga samvete. Jag skulle gå igenom papperen "när jag fick tid". Men tid fick jag aldrig. Så hände att en ung släkting ringde och sa att han sett en gammal anteckning om att jag skulle ha brev som var komna från Jonas Blomberg, min farfar och hans morfars far. Det stämde, och helt plötsligt "fick jag tid". Breven blev ordnade och överlämnade till Riksarkivet. Eftersom Jonas Blomberg hade varit ambulerande folkskollärare 1850 – 1881 i en dalslandssocken blev nu breven och dokumenten deponerade i Göteborgs landsarkiv. De finns där under samlingsnamnet: *Privatarkiv A 538. Folkskollärare Jonas Blombergs brev och dokumentsamling*.

Breven inte bara ordnades av mig. Jag hade fått kopior av dem och de lästes också. Vad som inte upphör att förvåna mig är den skrivkunnighet som fanns hos gemene man i dessa bygder vid en tidpunkt då det från andra trakter i vårt land berättas att inte ens alla skolstyrelseledamöter behärskade den konsten. 1982 blev en 3-betygsuppsats i idéhistoria skriven. Den fick titeln *Mentaliteter och idéer i en dalsländsk socken åren 1840 – 1880, dokumenterade i folkskollärare Jonas Blombergs brevsamling*. Det var roligt att skriva den uppsatsen och det har sagts att den var rolig och intressant att läsa. Helt naturligt handlade den mycket om skola och skollärare – Jonas Blomberg var mottagare av allra största delen av breven.

Jag fann att det i breven återstod mycket av skolhistoria, värd att bearbeta. Det är gjort nu och *Lärarnas villkor i de första decenniernas folkskola (1850 – 1880)* med underrubriken *Ett hörn av verkligheten sett genom brev och sockenpapper* föreligger nu i manuskript.

Redan i titeln är redogjort för vilka källor som använts, "brev och sockenpapper" står det där. Brevsamlingen omfattar ca 400 brev men här är det till allra största delen lärarbreven som kommit till användning. 18 skollärare har skrivit 87 brev. Det finns mycket tidshistoria att hämta – och tidshistoria är här folkskollärarhistoria. Jag vill betona att det inte är den enskilde lärarens liv jag vill fånga in utan jag vill – genom det enskilda – söka skildra den allmänna trenden under vår folkskolas första decennier. Därför är den förteckning av de olika socknarnas lärare som finns här i början enbart till för att läsaren lätt skall kunna orientera sig. Räkna också med att i citaten från både brev och

sockenpapper förefaller både stavning och interpunktion felaktig – tänk på att de skrevs för snart 150 år sedan. Det kan också förekomma att man stavar sitt eget namn än si, än så.

För kännedom: De fem aktuella socknarnas namn har fått gammalstavning genomgående. Jag har följt stavningen som prosten Hammarin har i sitt Herdaminne, tryckt 1849. Övriga geografiska namn har fått nystavning n b de inte står i citat. – Vad gäller parentetisk text som finns i min egen text har jag använt //.

Sockenpapper är en intressant källa att göra djupdykning i. Sommaren 1985 orienterade jag mig på landsarkivet i Göteborg. I början av 1986 fick jag från Göteborg till Kungliga biblioteket i Stockholm flera sändningar Skolstyrelse-Skolråds-protokoll och Sockenstämmo-Kyrkostämmo-protokoll från de fem socknarna i Högsäters pastorat samt från Ferglanda. Där fick jag uppleva hur brev- och sockenpappertext skapar en fascinerande men många gånger sorglig skollärrarhistoria.

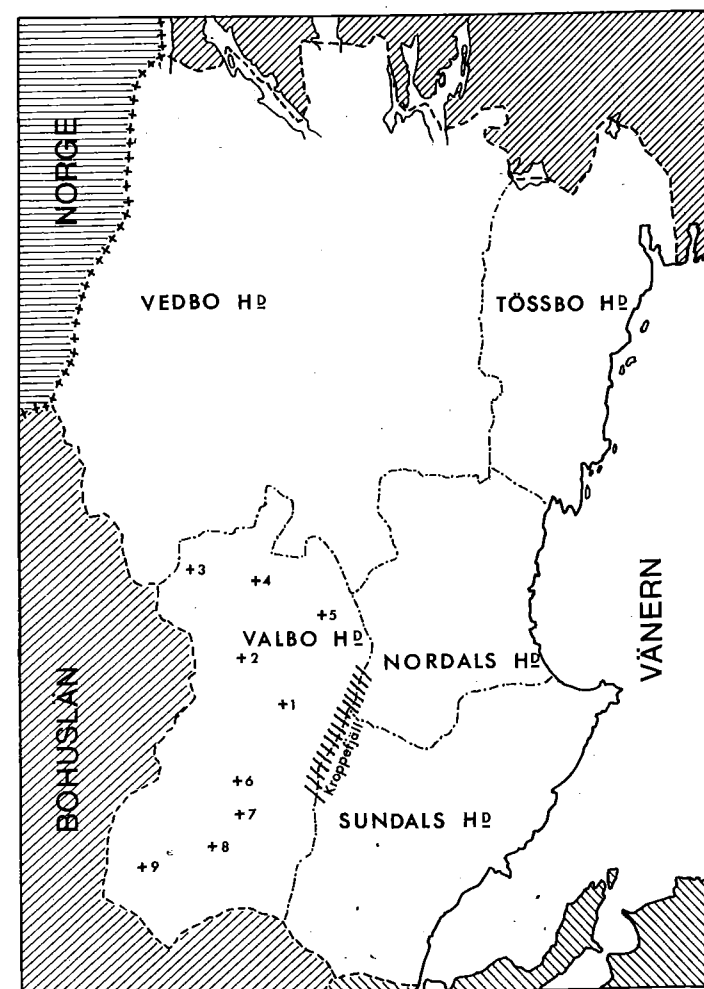
De två teman jag rört mig med är revirtänkandet och kall-mentaliteten. Det är många turer att följa innan läsaren kommer till slutet. När man är där måste man göra reflektionen: Var stode vi om de ej funnits till?

Till sist vill jag framför allt tacka Ruth Lingsten för den stora insats hon gjorde redan innan det här arbetet var påbörjat: Hon maskinskrev alla 400 breven samt dokumenten, ett jättearbete som dels gjorde det lättare för mig att ordna breven i vettig ordning, dels räddade originalpapperen från att vid det här laget vara totalt söndernötta. Och tack för alla diskussioner om brevinnehållet! Sådana har jag också fått föra med vännerna Gunhild Hillbo och Karin Olonius – varmt tack! Sammaledes till Lena Wallén på Vallentuna bibliotek som aldrig förtröttats att skaffa mig litteratur. – Vad skulle jag tagit mig till utan Celso Salgueiro som ritat kartan och Hans Nygren som – när manustexten nu var färdig – har givit den en passande redigering – tack!

Vallentuna i februari 1987

Anna-Maja Johannesson

Socknarna i Valbo härad

DALSLAND

1. Högsäter	4. Roggerd	7. Ödeborg
2. Rennelanda	5. Jerbo	8. Torp
3. Lerdal	6. Ferglanda	9. Ryr

Kyrkorna har fått representera socknarna. Socknarna 1 – 5 finns i Högsäters pastorat. 6 – 7 finns i Ferglanda pastorat. 8 – 9 hörde till Ferglanda pastorat till 1670. Från 1720 är de förenade till Torps pastorat. /Uppgifterna gäller för mitten av 1800-talet./

Brevmottagare och Brevskrivande folkskollärare

Brevmottagare.

Jonas Asmundsson Blomberg född 28 okt 1820, död 10 april 1895. Utexaminerad från Karlstads seminarium 12 juni 1849 – efter 3 terminers studier. Han blev Rennelandas första ordinarie folkskollärare 1850. I november 1879 då han begärde avsked med pension ombads han att fortsätta tjänstgöringen till dess ny lärare blivit vald. Detta skedde 1881. – Jonas Blomberg är i fortsättningen benämnd JB.

Brevskrivande folkskollärare

Högsäter: *Olof Olsson* i tjänst 1847 – 1855 6 brev

J Rutquist 1855 – 1858 avsatt 2 brev

Aron Helldén 1858 – 14 brev

Lerdal: *J Petersson* 1852 – 9 brev

Roggerd: *A Bäckelin* 1849 – 3 brev

Jerbo: *J Svensson* lämnade tjänsten på egen begäran i mitten av 60-talet 4 brev

Frans Nilsson 1866 – 1 brev

Ferglanda: *Anders Hernqvist* 1849 – 1866. Lämnade tjänsten på egen begäran. 12 brev

A Lindeblad 1854 – 1877 1 brev

B Södergren 1866 – 1 brev

Gunnarsnäs: *A Frizell* har tydligen vikarierat i flera socknar i Dalsland. Troligen till sist ord. i Gunnarsnäs. 6 brev

Tisselskog: *L Kalén* 1847 – 1 brev

Mårdaklef: *P E Blomquist* 1863 –. Tidigare vikarie i Högsäters pastorat 3 brev

Åhs s-n: *Tobias Sandblom* 1849 – 1866 15 brev

Pet. Rydquist Uppgifter saknas 5 brev

Det är 3 st folkskollärare som ej är med i denna förteckning. Deras brev (sammanlagt 4 st) är inte relevanta för mitt arbete.

Om förberedelser för folkskolan

Till biskopen i Karlstad C A Agardh skriver kyrkoherden i Högsäters pastorat Samuel Nolin 25 maj 1844 följande brev för att informera om möjligheter för hans fattiga pastorat att anordna folkskolor: "Då jag nu har äran öfversända Tabeller öfver de uppgifter från Högsäters pastorat hvilka, enl. Kongl. Majts nådiga Circularie till Biskoparna i Riket af d 7 sistl. Mars blifvit i nåder infortrade, för erhållande af understöd utaf allmänna medel till blifvande Schol-Lärares aflöning, tar jag mig friheten att i största ödmjukhet, såsom upplysningsvis anföra följande:

1mo Rennelanda och Lerdals Församlingar kunde icke förmå sig att bestämma hvarken någon personel afgift, ej heller någon sådan för hvarje Barn, som begagnar Scholan. Icke dess mindre äro innevånarne i dessa Socknar öfverhufvud mera välmående, än de uti Roggerd och Jerbo. Roggerds Socken består af, i allmänhet, magra Sandhemman och är förtyngd af en ovanlig mängd Torpare, Inhysehjon och Backstugusittare, som till största delen, äro utfattiga och behöfva Församlingens understöd. I Jerbo socken har hemmansklyfningen stigit till den grad, att 13 egare stundom finnas på ett och samma hemman hvaraf följden blifvit: folkmängdens och fattigdomens förökande. Detta är orsaken, hvarföre, för dessa Socknars blifvande Schol-Lärare, blifvit begärdt större bidrag, än för de andra."

De följande tre momenten innehåller uppgift om folkmängden. I det sista momentet skriver kyrkoherden: "Bland de mäst välgörande och viktiga Resultaterna af sista Riksdagen anser jag Kongl. Stadgan om Folkundervisningen i Riket och därför har jag på många Sockenstämmor sökt förmå mina åhörare att gå i snar författning om Scholkassans bildande, Skolors inrättande, understöds sökande m.m. men detta mitt bemödande har alltid strandat mot sådana invändningar: utgifterna öfverstege deras förmåga, de ville afbida den nådigst förnämnde tiden – 1847–, ändring torde ske nästa Riksdag o.s.v."

1846 dog kyrkoherde Nolin. När det 1 juli 1847 skrevs ett brev till "Högvördiga Domcapitlet" var det en vicepastor som informerade om vad som i pastoratet gjorts i skolfrågan: De hade upprättat ett skolreglemente som med det snaraste skulle underställas Högvördige Domkapitlets godkännande. – "Tillkännagifvande om skolsysslornas ledighet" hade sänts in till Wermlands Tidning för att införas tre gånger. Material för skolan hade anskaffats.¹

Skall skola anordnas måste det också finnas en lärare. I Folksko-

lestadgan 1842 var förordnat att "Så wäl i Hufvudstaden som i hvarje Stiftsstad, bör af Dom-Capitlet beredas tillfälle för dem, som wilja egna sig åt folk-lärare-kallet, att i ett seminarium erhålla underwisning och öfning i de till detta kall hörande ämnen."

I Rennelanda började man nu fundera på hur man skulle ordna för att få en folkskollärare till socknen. På sockenstämma 20 aug 1846 beslutades att: "Klockaren Johannes Asmundsson /vald till klockare 1842/ som ämnar genomgå Coursen i Skollärare Seminarium i Carlstad skulle få såsom Lån af Församlingen 2rdr Bco på hvarje helt Hemman. Lånet skulle betalas sedan han genomgått kursen."

Men Johannes Klockare blev aldrig Johannes Folkskollärare. Anledningen är okänd. Kanske for han till Karlstad men blev inte antagen vid seminariet. Kanske tyckte han att det hela var ett för vågsamt företag.

Skulle det kunna vara möjligt att lånet som beviljats klockare Asmundsson överfördes till annan läraraspirant? Och att denne skulle vara JB? Alltnog: 1848 var JB inskriven vid Karlstads seminarium. Lärarfrågan därhemma i Rennelanda ordnades genom att utexamine-rade Skollärareeleven Andreas Jonasson 1847 förordnades till folkskol-lärare för ett år. Detta upprepades fram till 1850. Det tycks ha varit en nödlösning.

Att JB genomgick de obligatoriska tre terminerna på seminariet framgår av en betygsavskrift som finns i Dokumentsamlingen. Av samma avskrift framgår att han fick sitt slutbetyg 12 juni 1849.²

Två brev från hemmet till JB finns kvar – säkert har fler skrivits. Det är Asmund Engelbrektsson – JB:s far – och brodern Andreas som står gemensamt för breven. Asmund skriver till "Ömt älskade Son" Han hoppas att hälsan står bi. Sedan: "äfven vill vi för dig berätta några nyheter" och så berättar han om allt vad sig i socknen tilldragit. Fader Asmund är full av berättarglädje – och säkert tycker sig JB förflyttad hem till Rennelanda när han läser brevet. Och när han läser slutorden blir han varm om hjärtat: "hälsar Blomberg så mycket til dig och omtalar att han icke brukar sko arbete /han var skomakare/ utan byger sig ladugård och skötter sitt gårds gångäfven anders Skomakare hälsar så mycket och berättar att hans stuf fader är död och han vill änterligen skrifva dig til och så jon i backen skall skrifva sin hälsning sjelf anders pärson i Härslät hälsar En tusenfals kär och vännerlig hälsning till dig och för öfvrigt i från alla håll så många vi talar vid."

Broder Andreas berättar om sin dotter "min lila anna väntar på sin

fader Broder /farbror/ och om talar honom hvar dag att han skall komma och göra henne /åt henne/ känger" – "En broderlig tusenfals hälsning från mig till dig som vistas uti fremmende nögder /nejder/ men om du får någon tid til att för mig berätta huru dätt til går med dig i dit ärende och andra nyheter som händer i din vistelseort det vill jag gerna vetta." Det citerade brevet är skrivet 14 april 1848.

Jag kan inte kommentera det här brevet med annat än: visst skriver de bra. De har något att berätta och det blir inte pladder. De har inte gått i någon regelbunden skola och klockare som också var lärare var det ont om i Karlstad stift.

JB får också brev från kamrater. Två brevskrivare har några år tidigare gått på seminariet och de vet att det inte alltid är roligt att vara seminarieelev – och ha knappt om pengar. Så här skriver A Hernquist 13 jan 1849: "jag ömkar dig ständigt som får ligga här i detta ohyggliga Carlstad." – L Kalén skriver 26 maj 1849: "har du väl snart sträfvat igenom det värsta."

Från JB själv finns inget uttalande om seminarietiden. Men man kanske kan förstå de första blivande folkskollärarnas situation bättre om man jämför den med möjligheter som fattiga studerande till präst- eller liknande yrken hade i Göteborg på denna tid. I en bok om Pontus Wikner – filosofen – som kom ut för några år sedan sägs: "Vad 'matdagar' är måste förklaras. Det innebär att gästfria familjer tog emot en eller ett par fattiga gymnasister eller studenter i sina hem en dag i veckan och lät dem spisa vid sitt bord. Många fattiga studerande i Göteborg drog sig på det sättet fram. Utom den materiella hjälpen medförde denna gästfrihet att pojkar från enkla hem fick kontakt med bildade familjer. De fick lära sig umgängesvanor inom samhällslager som de själva i framtiden skulle komma att tillhöra. ...Wikner hade matdagar alla middagar."³ Nej, något sådant kom inte den nya yrkesklassens aspiranter till del. De hade inte i sin förstageration den status som gjorde sådant tänkbart. – För mig ligger det nära till hands att göra den här jämförelsen eftersom Pontus Wikner och JB båda är födda i Valbo härad.

"har du väl snart sträfvat igenom det värsta" skrev Kalén. Jag tror att JB hade det värsta kvar just när det var slut på seminarietiden. Det finns sex brev i brevsamlingen som berättar om "det värsta". Jag kallar det Nilsson-dramat. Så här var det: JB hade under vårterminen 1849 varit inackorderad hos slaktare Nilsson på Näbben.⁴ Han skulle

nu lämna Karlstad och då måste hans skuld till Nilsson betalas. Men JB hade inga pengar!

Det första brevet – skrivet av Nilsson och daterat 31 okt 1849 – har prosten Ekstedt i Högsäter som mottagare. Det lyder: "Jag får här med anhåla aldra ödmjukastt At vördi prostt är så allt för god och til talar sömnaRisten J Blomberg som förliden vårtärmin Reste från Carlstad har under tärmin bott och spiset och på sista slutet ike betalte någonting han har aldrig Låta höra någonting ifrån sig med någon Likvid /storleken på skulden är uträknad och anges i dåvarande mynt – men det är nästan oläsligt/ varpå iag anhåler aldra ödmjukaste om att genaste inbetala sin skuld til mig såvida Lagsökning vil undvikas. Jag kan säga att han så gåt som Römde ifrån Karlstad och sedan aldrig har låtit höra någonting ifrån sig."

Det andra brevet – skrivet 17 aug 1850 – är från Nilsson till JB. Det innehåller naturligtvis en begäran om att skulden skall betalas. Brevet är känslomässigt skrivet, talar om "at ike mig betala min godhet ...någon gång anklagar dit eget samvete dig".

I det tredje brevet – ställt till JB och skrivet 5 aug 1850 – har tonen skärpts: "nögas jag skriva och under Råta om at om ike blomberg inom fjorton dagar gör sin likvit till mig så Lagsöker iag dig."

Det fjärde brevet – skrivet av JB 1 sept 1850 till Nilsson på Näbben – är späckat med förklaringar varför och med formuleringar som denna: "Jag är mer än ledsen, för, det har dragit så långt ut med betalning, emedan H; Nilsson och Frun ha varit, emot mig, likasom Föräldrar i alla afseende." På slutet sticker lejonklon fram: "Långt efter min hemkomst /JB har varit i Flo och förberett en organistexamen/ fick jag det tjusa brefvet, som Herr Nilsson hade haft, så, stort besvär att skriva till Herr vördige Prosten Ekstedt. Hade H; Nilsson skrivit det till mig så hade liqid skett för ett år till baka."

Femte och sjätte breven är båda daterade 29 mars 1851. Det ena är ställt till JB, det andra till prosten. Nilsson är skrivaren. Brevet till JB är fyllt av galla: "Blombärg var den semsta iag nånsin har haft med at göra ...ala som är från dalsLand har Lidit stor mistroende för din skuld ...du for mit i naten och sa ingenting." – Brevet till prosten är tack för allt besvär i denna sak: "Jag kan ike til /oläsligt/ Sist taka för al god het och Besvär för min skuld."

Det är en olustig historia. Ingen av de två inblandade inger sympati. Eller rättare sagt: sympatin vacklar mellan å ena sidan Nilsson med sin okunnighet och med rätten på sin sida. Men som vill ha betalt för sin godhet. Å andra sidan JB, den utfattige seminaristen som efter seminariet är organiststuderande på skuld /även med den betalningen var det trassel/. Som inte vet sig någon levandes råd. Men har sin kunighet att skriva väl och lägga ut texten så vackert och en smula von oben. Kunskap är makt. Men den makten är inte alltid sympatisk.

Det stora frågetecknet i den här affären är prosten Ekstedts agerande. Varför vill Ekstedt försäkra sig om JB som lärare? Denne står ju i en mycket ofördelaktig dager. Var det så att prosten satsat så hårt för att få JB till seminariet att han nu inte kunde dra tillbaka sitt intresse? Eller var det så svårt att få examinerad lärarkraft? Prosten är till och med så försynt att han sänder över de komprometterande breven till JB.

Eller är det kanske så att detta att dröja med att betala en skuld ingick i mönstret för ekonomiskt beteende? Även om dröjsmålet gjordes med många "bukter och finter"? Var det ekonomiska trycket så hårt den här tiden att allmän moralkodex godtog t ex JB:s beteende i Nils-son-dramat?

Om revirtänkande

De kände sig inte i första hand som svenskar, möjligen som dalslänningar, men alldeles säkert är det inte. Våra folkskollärares revir bestod huvudsakligen av Valbo härad. Visst kunde man till reviret räkna delar av angränsande socknar i både Vedbo, Sundals och Nordals härad. För Sundals och i någon mån för Nordals vidkommande var det så att man från Valbo måste passera igenom dessa häradar för att komma till Vänersborg, länsstaden som låg så behändigt placerad att man vid besök där kunde undvika det främmande och skrämmande Västergötland. Vänersborg är den ena av södra Dalslands två städer – dock inte placerade i Dalsland – den andra är Uddevalla. Båda lockade med marknader.

"Ända fram till 1800-talet var Dalsland i det närmaste blottat på kommunikationer." Så börjar Minnesskriften över Dalslands kanal 1868 – 1918. Om det omdömet skall ändras vad gäller 1850- och 60-tal står inte utskrivet, men man kan läsa mellan raderna när man i Minnesskriften tar del av alla avslagna anslagsyrkanden för byggandet av vattenvägar på 1800-talet. Man drar den slutsatsen att Dalsland låg illa till också när det gällde vägbyggen. Folk var hänvisade till hästskjuts – många gånger till "apostlahästarna". Kanske också till att rida.

De dåliga kommunikationerna lockade inte till resor i onödan. I samma riktning verkade en lagbestämmelse: Passtvánget. Det erfordrades "af vederbörlig myndighet utfärdad legitimationsurkund för den som ville företaga en resa inrikes utom den trakt där han var allmänt känd" förklarar Nordisk Familjebok. Som barn hörde jag JB:s son Victor /min far/ berätta om att när JB skulle färdas från Rennelanda i Dalsland till Flo i Västergötland för att där lära sig spela måste han vara försedd med pass. 1860 upphävdes passtvánget. Säkert har de dåliga kommunikationerna och passtvánget befast revirtänkandet.

Ja, JB hade gjort färdig sin tredje och sista termin vid seminariet i Karlstad. Det var 1849. Den 26 november detta år befann han sig i Flo i Västergötland för att lära sig spela. Kanske siktade han till en klockare- eller organistanställning. Denna novemberkväll påminde han sig att han lovat sin svåger, hemmansägare Andreas Andersson i Hultane i Rennelanda att skriva ett brev och berätta: "Efter ord och aftal, vill jag

skrifva och berätta för dig, hur resan från Wenersborg till Flo gick, jo! den gick ganska bra. Jag kom till Flo klockan åtta, om lördags afton, men jag skall säga: vägelaget var mycket svårare der inigenom, än hvad det var till Wenersborg. Resan till Renneli har jag gjort, men jag skall säga: att den var en af de svåraste jag gjort, i hela min tid. Jag måste resa på Gestgifvare skjuts och den dyrt betala. Det var icke så närväges, som Olof Danielson i Jansi sade. Han sade: att det blott var en mil, från Flo till Renneli Socken. Nå, nå mera vill det till /så följer en summering av avstånden mellan de orter som ligger mellan Flo och Renneli – JB är mycket förtjust i att handskas med siffror/ Nog sagt om vägens längd, *men dess svårighet var värre; ty färdas i främmande bygder är icke så godt skall jag säga och så elakt folk, som det är i Flondre Härad fins icke; ty de äro skojare hvarenda* /min kursiv/ jag var så rädd, att jag icke kan omtala det. Det var en Söndag jag var der (nemlig i Renneli) men hvilken stuga jag kom inuti spelades kort och dracks brännevin. Det vill säga, att det var ett satans pack."

Kan man hitta en bättre beskrivning av hur det kändes att komma till ett främmande revir? Men jag är säker på att folket inne i stugorna var lika rädda som JB var. En okänd karl som steg in i stugan. Och vilket konstigt tal han hade! Säkert fick JB ett lika dåligt betyg som det han gav stugornas folk. På så sätt etableras fiendskap.

De folkskollärare som hade utexaminerats från Karlstads seminarium räknades som i högsta grad tillhörande reviret. Detta skymtar fram i ett brev till JB skrivet av A Hernqvist 1 april 1851. Citatet från brevet är ej så alldeles lätt att förstå. Man saknar en del uppgifter ikring. "Det ligger nu en från Karlstad, som heter Bodén. Han kommer hem till midsommar och har betyg. Säkert – Han söker till Ö /Ödeborg där den snart ledigförklarade tjänsten finns/ det är hans fulla öfvertygelse – Du /JB/ och han det blir 2 *Carlstadssökande* /min kursiv/ så skall jag gifva ut orden att Söka /sprida ut ryktet att jag söker/ för att utestänga de andra som har emot dig /JB/ att söka. Sen skall vi nog skaffa den tredje som skall lägga in sina betyger den sista dagen i mitt Ställe. – Bodén blir inte tagen, men det skall jag inbilla honom. – Vi skall be Sandblom Söka, så blir 3 *Carlstadssökande* /min kursiv/ då är icke att frugta för G.borgare /göteborgsseminarister/ Vi skall betala Sblom för resan att profva. Nog af – Kort sagt – Wi får resonera om saken då vi träffas." I klartext: Hernqvist lägger upp denna intriganta plan som går ut på att få en *karlstadseminarist* till Ödeborg helst då Hernqvists mycket goda vän JB.

Men – planen utfördes aldrig. Ty Nilsson, ordinarie lärare i Ödeborg fick inte den tjänst han sökte och han blev då kvar i Ödeborg. "Nilsson i Ödeborg blef icke tagen i Wermeland; utan skall således förblifva kvar" skriver Hernqvist i brev 7 april 1852.

I ett brev från Sandblom, daterat 18 jan 1853 i Åhs socken i Västergötland skymtar fram något liknande men att här i Västergötland är det *Skara-examinerade lärare* som har den största chansen. Sandblom är lika pessimistisk som Hernqvist var optimistisk: "ty de har alltid bedragit oss stackare som äro från Carlstads Seminarium – i Thunhem äro allaredan hundradetals sökande ifrån *Skara*." /min kursiv/.

Det kan också hos skolstyrelserna märkas samma revirtänkande. Om det fanns någon sökande från hemtrakten som var känd som "en bra karl" försökte skolstyrelsegubbarna ofta att få den av dem kände åtminstone placerad på 3:e förslagsrummet. Skulle inte alla lärare som sökte en tjänst ha samma rättigheter att bli bedömda efter samma mall? På detta sätt blev revirtänkandet allt mer dominerande. Det var en lång väg kvar till den tid man kunde tala om den *svenska* folkskollärarkåren.

Men överklagades ej sådana val hos Domkapitlet? De skulle ju avgöra besvär över folkskollärarnas tillsättning och avsättning. Nu fanns det i Folkskolestadgan 1842 paragraf 6 en bestämmelse som kom att göra det möjligt för skolstyrelserna att få igenom vad de ville. Så stod stadgat: "Wid tillsättandet af lärare i folkskola förfares sålunda att ...denna /skolstyrelsen/ på förslag uppförer trenne af de sökande i den ordning de genom gudsfruktan, sedlighet, kunskaper och skicklighet att undervisa anses förtjente att komma i åtanka." De två första bedömningsgrunderna kunde omöjligtvis graderas vad gällde sökande som ej var känd på orten. Giv då den på orten kände ett högt poängantal i "gudsfruktan och sedlighet" och han blir vald.

Så kommer här en sorglig historia om en folkskollärare som blir avsatt. Men innan den berättas måste den belysas av en annan historia. Den tilldrog sig redan 1843 då JB var en ung skomakare och var ledare för en krets unga hantverkare. Den här tiden var arbetstiden lång och det hände att det var långt mellan de träffades. Då skrev de brev till varandra. 15 april 1843 kommer ett brev till JB från A Andersson med

uppmaning till handling: "Och nu får du ganska roligt när du kommer ått brölloppet i iln /Thlen är en by i Rennelanda/. Jag önskar att jag vore mäd så skulle Baggarna få nog. De skulle intet mer få jöra än Bräka /som dumma får/. Bränna /brännvin/ skulle bli smått för dem men jag vett att du har en god iver till dem derföre om du icke får jort hvad du vil så jör hvad du kan."

Reviret måste försvaras vid bröllopfesten. Härborta i Dalsland med gräns mot Norge – och mot Bohuslän som till 1658 var danskt-norskt blev revirtänkande ännu mer intensivt än vid t ex värmlandsgränsen.

I början av 1855 dog lärare O Olsson i Högsäter. För skolstyrelsen blev det nu att försöka skaffa en vikarie till skolan. Det var tydligen inte så lätt. Den ende som stod till buds var J Rutquist, bohuslänning och utexaminerad från seminariet i Göteborg. Han blev vikarie och när efter O Olssons död lärartjänsten blev ledigförklarad fick han tjänsten. Det var på sockenstämman 17 juli 1855.

I protokollen fram till 1857 hördes inget uppseendeväckande om Rutquist. Men ett brev från honom till JB 12 sept 1856 tyder på att brevskrivaren är i affekt. I början av brevet får JB en påminnelse om att hålla givet löfte "och då hoppas jag att Bror uppfyller sitt löfte som är att hälsa på oss Högsätersbor". Fortsättningen tyder på en misstanke att JB inte vill komma: "Hur lefver Bror under frihetstiden /höstlov under september/. Bra förmodar jag, men friheten måtte icke vara betydlig kan jag förstå eftersom Bror under loppet af 14 dagar icke haft tid att göra en Promenad bortöfver till oss: Bror har väl så travelt /bråtom/ med frieri och sådant." Brevet fortsätter med ett förslag att de skall ta en tur ner till Bohuslän "så kunde hända under tiden att vi finge någon behaglig Flicka som kunde uppmuntra våra tråkiga dagar". De sista orden i citatet manar tydligen fram alla mörka tankar på tillvaron. Den ena försmädliga glosan efter den andra om traktens folk skrivs ner: "Böndernas affödingar", "Ungkarlars förstörare", "de korkade Bondlunsarna". Senare delen av brevet ägnar Rutquist att indela "Femenenarna" /måste väl vara Femininerna = kvinnorna/ i tre olika kategorier – alla lika farliga: "vill vi lefva ungarlar så öfverraskas vi af konernas försmädliga lögner och förtal" – "går vi nu i trohetsförbund med ett as, så är vi pockat /tvungna/ till att behålla densamma och då kan hela vår lefnad blifva ett fängsel" – "skulle nu så lyckligt vara att man finge en godhetsfullt beskedlig Flicka, då skulle var och en af de korkade Bondlunsarna misstryta /misstycka/ därpå och i sin

dumhet anse sig mera värdiga." Brevet slutar "Förlåt mig att jag talar smörja men något viktigt kan jag icke tala denna gången för mitt sinne är så rasande upprördt öfver Flickornas ormspetsiga tunga så att jag icke alls kan skriva i dag." Tydligt är Rutquist alldeles ur balans.

Med Skolstyrelsesammanträdet 16 feb 1857 börjar raden av upprörda sammanträden: "Ledamöterna hade på tillfrågan, intet att anmärka emot Skollärarens fullgörande af sitt kall, utan hade han med nit och ordentlighet skött skolan. Men emot hans öfriga uppförande var åtskilligt att anmärka, hvarföre Skolläraren vid tillfället varnades att bättre taga sig tillvara i sitt umgänge med människor utom skolan, emedan en förnyad anmärkning härutinnan har till följd att han från sin befattning skiljes."

Skolstyrelsesammanträdet i Högsäter 22 juni 1857 tar upp en sak som nog kan tänkas vara orsak till att denna historia får ett så tragiskt slut. Rutquist hade haft sin roteskola förlagd till arrendator Johannes Andersson i Fjellsäter sedan 15 juni 1857. Fjellsäter ligger på Kroppefjäll, bergsträckningen som har syd-nordlig riktning och på sin östra sida har Dalboslätten och Vänern och på sin västra Valbo härad, där vi har "våra" socknar. Det är inget fjäll i norrländsk mening.

Jag har två gånger färdats över fjället från väster till öster. Första gången var 1920 – om jag inte minns fel. Andra gången 1982. Det var stora förändringar som hänt under mellantiden. 1920 – jag var då knappt tretton år – vandrade min mor, mina två syskon och jag från Gästgivargården i Tångelanda upp till Ragnerudsjön där vi tittade in till Fredrik Mörsare i hans soldattorp. Så följde vi sjöns nordöstra sida och svängde så upp mot fjället. Det var väg uppför bergssidan men inte var den bekväm att gå. När vi väl var uppe på fjället tog vägen slut. Vill säga den färdiga vägen. Man hade just börjat bygga en väg över fjällets "tak". Över myrarna som fanns däruppe hade man lagt ut stockar som på något sätt bildade en bärande väg eller rättare sagt bro. För myrvattnet kippade upp i springorna mellan stockarna så vi blev ganska våta och nog ganska trötta av att hoppa fram från stock till stock. Så kom vi då fram till fjällets östra kant. Vi hade hela Dalboslätten nedanför och öster om den Vänern där Kinnekulle blånade på östra vänerstranden – Så var det att gå samma väg tillbaka. Trötta. Men med en upplevelse som skulle finnas kvar i minnet hela livet. I minnet är infogat upplevelsen av fyra "jättestora" huggormar. Och en sluttning ner mot Ragnerudsjön var översäddad av blodnäva /Geranium sanguineum/.

1982 var allt annorlunda. Fin bilväg uppför bergssluttningen, över berget till östra kanten. Visst var det en vacker bilresa, men det ödsligas tjusning var alldeles borta. Men jag som vandrat över fjället 1920, jag kan föreställa mig hur det kunde vara däruppe under ofredstiderna som inträffat i olika etapper från medeltid fram till 1814 och unionen mellan Sverige och Norge. Gång på gång var norrmännen inne i Dalsland och ofta uppsökte de det vilda Kroppefjäll för att hålla sig gömda där och sedan göra ett härjningståg ner mot bygden – För att vara rättvis måste omtalas att härjningar från dalsländsk sida ingalunda var ovanliga.

Var Kroppefjäll ödligt och skrämmande i början av 1900-talet var det säkerligen ännu mer skrämmande i mitten av 1800-talet. Johannes Andersson i Fjellsäter hade säkert hört en hel del om norrbaggarnas framfart i äldre tider. Kanske hade han under mörka nätter tyckt sig höra ropet: Baggarna kommer, rädde sig den som kan! Skulle han nu behöva ta emot en ambulerande skola med en folkskollärare från Bohuslän och ge honom mat och husrum? Visserligen var Bohuslän nu svenskt och Rutquist svensk medborgare. Men för arrendator Andersson i Fjellsäter var han ändock *bagge* och därmed fiende.

För att återknyta till sammanträdet 22 juni 1857: På Fjellsäter vägrades Rutquist både mat och husrum. Han vände sig till Ordföranden i skolstyrelsen och klagade sin nöd. Det stod otydligt om den här saken i Högsäters Skol-reglemente och nu måste detta bättras: "Ledamöterna funno billigt att rum och sängkläder åt Skollär. lemnas på det ställe, där skola hålles; men besträffande vivre eller kost ansågo ledamöterna rättast att Skolläraren sjelf härmed ställer så gott han kan. Hvadan som beslut fattas: att rum och sängkläder upplåtas å Skolläraren på stället, men sjelf må Skolläraren skaffa sig mat efter den öfverenskomelse som kan träffas. Men intet uppehåll i Skolans ordentliga gång må häraf blifva en följd, eller kunna tillskrifvas svårigheten att härutinnan träffa öfverenskommelse. Så vara beslutat ..."

Mycket lätt för besuttna bönder att sitta och bestämma som ovan. Men för en stackars folkskollärare – därtill, "bagge" och illa sedd häruppe i Kroppefjäll var det hart när omöjligt att klara upp detta. Man skall vara av hårdare psykiskt virke än vad Rutquist var utrustad med för att klara av en sådan situation.

Skolstyrelseprotokoll 13 aug 1857 omtalar att Rutquist besvärat sig hos Domkapitlet över det fattade beslutet vid skolstyrelsesammanträdet 22 sistlidne juni. Besväret rörde lärarnas kosthållning.

Domkapitlet hade nu remitterat handlingarna och infordrade förklaring. Därför var skolstyrelsen samlad 13 augusti.

"Ordföranden uppläste besvären gående derpå ut, att den hos hvilken skolan hålles eller någon annan i närheten af skolan måtte åläggas, emot betalning efter i orten gångbart pris, bestå skol-läraren kost och husrum såvida han skall kunna skolan förestå. Om detta vägras, yrkar skolläraren att lönen måtte honom tilldelas efter kongl. stadgan."

Ledamöterna förklarar: Rum och sängkläder hade de beviljat. Vad kosthåll beträffar må läraren själv dra försorg därom. Detta hade läraren godtagit när han tillträdde tjänsten. Är läraren ej nöjd kan han avsäga sig sin befattning. – De påminde också om varningen han fått 16 februari detta år. Det finns också fler saker som ej är bra. Förnyad varning "har till följd att han från sin befattning skiljes".

Rutquist är nu hårt trängd. Skolstyrelsen vill bli av med honom och det hjälper inte hur han bevisar sin rätt, "lönen måtte honom tilldelas efter kongl. stadgan" – man undrar varför Domkapitlet spelar en så passiv roll i den frågan. De ville ju bli av med honom. 1850-talets folk-skollärare var helt och hållet i händer på sockenbönderna.

Här kommer det andra brevet till JB in. Det är skrivet två dagar efter ovan beskrivna sammanträde. I slutet av brevet går Rutquist över till skolsituationen: "Nu är det kommet svar från Domkapitlet och Skolstyrelsen i Högsäter har blivit hörda på nytt, men vägrat min begäran och nu förväntas utslag från Domc. och så får man höra hurdant det blir jag befinner mig lika godt hvilket jag vinner eller förlorar. – Måndagen den 17de dennes hålles Examen i Hedne och lycklig då jag som vid Examens slut sjunger den 360 Ps och dess 5 v. så lydande: hur ljuft att från en ort och folk som mig ej mer behaga /i själva verket lyder psalmtexten så här: 'Hur ljuft att från en tid och värld, Som mig ej mer behaga, Få reda till min hädanfärd och till mitt land hemdraga!/. Sedermera reser jag till Önne till mina forna vänner. Jag lefver för öfrigt godt och sträfvär i mitt anletes svett."

Men skolstriden har ännu några turer kvar. Skolstyrelseprotokollet från 22 febr 1858 paragraf 6 lyder: "Enär Skolläraren vid detta tillfälle begärde afsked från sin innehavande befattning och denna begäran af skol-styrelsen beviljades, kommer tillkännagifvande om denna sysslas ledighet att i allmänna tidningarne införas."

Man börjar tycka att Rutquist är en smula fram och tillbaka!

Protokollet 8 mars 1858 paragraf 2: "Till Skolstyrelsen hade inkommit en af många socknemän undertecknad begäran att Skolläraren J Rutquist som begärt afsked från sin befattning, måtte bibehållas vid denna, enär han enligt deras förmenande skött skolan försvarligt i 3ne år, och Rutquist, själv närvarande, återkallade sin afskedsansökan; men Skolstyrelsens Ledamöter funno icke skälighet att härvid fästa afseende, utan förklarade, att Rutquist är ifrån tjensten skild och denna ledig från den 1ste Januari 1859; hvarom kungörelse skulle i allmänna tidningarne införas. Detta beslut biträdades af Ordföranden."

Det slutliga Skolstyrelsesammanträdet i fallet Rutquist hölls 28 april 1858. Rutquist hade åter besvärat sig till Domkapitlet. Denna gång gällde det sammanträdet 8 mars. Beslutet då var att Rutquist skulle skiljas från sin tjänst. Domkapitlet hade nu remitterat detta besvär till Pastorsämbetet, som i sin tur skulle höra Skolstyrelsen. Protokollet skulle sedan översändas till Domkapitlet. Rutquist begärde att bli berättigad att återfå tjänsten eller åtminstone få behålla den detta året ut eller – slutligen – att tillåtas att få ett riktigt afskedsbetyg för att kunna söka på ett annat ställe. I bilaga till besvärsskrivelsen "hade många resp. medlemmar af Högsäters socken" undertecknat denna begäran.

"Efter delfäendet häraf, förklarade Skolstyrelsen att Rutquist, med anledning af förekomne anmärkningar emot hans oordentliga lefverne utom skolan, hans begifvenhet på starka drycker och hans i rusigt tillstånd derunder ådagalagda öfverdådiga och tygellösa sinnelag, redan den 16 Februari 1857 erhållit i protokollet intagen varning, men då denna befunnits fruktlös och Rutquist fortfarit i sitt oskickliga lefverne, erhöill han 22 Febr. 1858 det råd att begära afsked ifrån sin befattning vid äfventyr att eljest från densamma skiljas, såsom den där icke hade erforderlig stadga att vara skollärare och i sedlighet föregå barnen med sitt exempel. Detta råd efterföljdes af Rutquist så att han inför Skolstyrelsen muntligen begärde sitt afsked hvilket beviljades; men då Rutquist vid sammanträdet d. 8 derpå följande Mars återtog sin afskedsbegäran, blef han, enligt Skolstyrelsens enhälliga beslut, från tjensten skild. Skolstyrelsen ansåg Rutquist hvarken under de 2ne sista tjensteåren eller efter sitt erhållna afsked hafva visat sådana prof på ett sedigt och skickligt uppförande, att han kunde vid sin tjänst bibehållas vare sig

längre eller kortare tid, och öfverlemnade till den myndighet det tillhör att gifva honom det afskedsbetyg han förtjänat. För sin egen del kunde Skolestyrelsen icke gifva honom annat vitsord än att han visserligen skött skolan någorlunda, men genom sitt öfverdådiga uppförande utom skolan till mesta delen nedrifvit hvad han möjligen genom sin muntliga undervisning uppbyggt, och sålunda vore oskicklig för skollärarkallet. Hans aldra sednaste uppträdande i ett slagsmål på landsvägen vid Tängelanda gästgivaregård den 20 dennes och hvarvid en människa tillsatt lifvet, gaf ännu mera styrka åt detta vitsord."

—Men ingen frågade varför Jeppe drack!—

Tobias Sandblom kom från Ih lens by i Rennelanda men hade som lärare hamnat i Åhs socken i södra Västergötland. Han var av kamratbreven att döma en mycket speciell människa som inte var så lätt att umgås med. Hans brev är tungsinta. Han försöker att hålla kontakten med sina lärarkamrater som fått tjänst i Dalsland. I ett icke daterat brev — men av allt att döma skrivet före 1858 uppmanar han JB: "En ledig Skollärare plats i Tunhems socken /ej långt från Åhs/ är ledig ... Sök du!" Sandbloms brev är i allmänhet inte långa och meningarna korthuggna. Man förstår av breven att han har ont om vänner där i Åhs, och också att han i sin ensamhet druckit ganska mycket: "Jag lever också mycke braf: Drack Rullus i 10 1/2 dygn i ett slag." I ett annat brev skriver han: "Nu har jag drucit och rumlat 3ne dygn utan sömn. Det ser du väl på min skrift och dåliga Concept." (Det förra brevet är skrivet 23 jan 1852, det senare 13 aug 1851. Det är anmärkningsvärt att Sandblom i detta brev blandar in så många norska ord: "Mång takk för det bref som Du skikte mig" — "jenterna der upe" — "du omsnakker" — "mögen moro" — "så är du snild gutt, min hele." Kan han — liksom JB — ha varit i Norge och haft arbete? Någon sorts längtan till det som varit som dyker upp i fyllan och svärmodigheten där han lever som skolmästare i främmande revir?

A Hernqvist begärde i brev till skolrådet 1866 avsked från sin tjänst. Han uppger ingen orsak till att han vill sluta, ej heller uppger han sina planer för framtiden. Han var en orolig ande. — Alltnog: 1866 blev lärtjänsten i Ferglanda ledigförklarad. Den besattes med folkskollärare

B Södergren. Han var liksom Rutquist och Sandblom en främmande fågel. Vid skolråd 3 maj 1872 blev Södergren varnad på grund av dryckenskap. Johan Ferlin var präst i Fergelanda vid denna tid.⁷ Han ställde om att det blev beslutat att socknemännen skulle se till att lärare Södergrens bostad skulle få taket tätat med mossor. Underförstått: att han skulle ha det lite varmare och trivsammare därhemma och glömma spriten. — Tre år senare skriver Södergren ett brev till JB och översänder annons om skolböcker. Han blev alltså ej avsatt. Utan Ferlins vänlighet kanske Södergren varit en knäckt människa.

P E Blomquist hade en tid varit lärare i Roggerd och blivit god vän med JB — fast det förefaller att Blomquist var en del yngre än JB. Från Roggerd flyttade han till Mårdaklev i södra Västergötland. I de tre brev som finns sparade förefaller han vara en mycket harmonisk människa som trivs var han än har sin varelse. Roggerd var bra när han var där. Mårdaklev blir bra när han kommer dit. Och tänker han då på Roggerd så är Mårdaklev det bästa. "Ännu är jag mycket belåten med vestgötharne och mina Mårdaklefs gubbar." står det i brev 11 nov 1864. Men i ett brev 26 juni 1865 skriver han: "Vill du intet gå in på mitt förslag att fria bort mig deruppe t ex i Rud /by i Roggerd/. Den saken tål att tänka på skulle jag tro."

Här är en som kommit över revir-tankarna. Men en fru från Dalsland vore inte så illa.

I det föregående har beskrivits hur lärare från främmande trakter hade det som lärare. Nu skall vi möta dem som blev lärare i det egna reviret.

Hör först om hur efterlängtd en rennelandabos hemkomst är. Det gäller JB som ännu är kvar uppe i Karlstad för att göra sin sista termin på seminariet. Det är Anders Persson i Härslätt by i Rennelanda som skriver brevet 7 jan 1849:

"Bästa Blomberg jag får i Enfaldighet skrifva till dig och låtta dig veta mit varande till stånd nu för tiden jag har Gud att tacka för en god helsa samt alla mina släktingar och anhöriga har samma goda förmon intill den dag och Gifve Gud att detta bref kunde träfa dig vid sama glada till stånd *du som bor upe i ett så Bekjymersamt Embete för eget och andras wäl färd om man det Betrachtade, som*

icke borde för glömmas af oss någon. Detta är min dagliga ynskan. /min kursiv/. Jag tackar dig så mycket för dett kärkomna Bref som jag fick ifrån dig att jag kunde få med glädje hörra huru du mår och äfven påminner jag mig alla våra Rogligheter och nöjen vi har hat till sammans här nere, Gifve Gud att vi finge träfas, munteligen och med det Glada munteliga talet att säga att Blomberg vore vår skole Lärare intill Döden som jag hopas och af alt Gerta ynskar, /min kursiv/ ...Gifve Gud att du hade hunnit målet ut der upe i Ensklighetens Land ...tecknar din trogna kamrat intil Döden Anders Persson."

Det måste ha värmt hjärtat på JB. Han längtade säkert lika mycket som Anders Persson efter att de skulle få mötas i Rennelanda inom en inte alltför avlägsen framtid.

7 februari 1850 skriver prosten Ekstedt i Högsäter till JB som är uppe i Karlstad för att genomgå någon sorts provning i musik vilken hade förberetts nere i Flo i Västergötland. – Ett mycket vänligt brev:

"Min kära Blomberg! I går uppsattes förslaget till skol-Lärare sysslan i Rennelanda och Ler /Lerdal/ hvarwid Du erhöill i rummet. ...Derjämte har jag uppdrag från skolstyrelsen att fråga, om du vill komma hem och börja skolan i Lerdals S=n den 1 nästa mars; ty de villja göra bekantskap med ditt sätt att behandla barn och sedan hoppas jag att du får platsen ...Wänligen E; Joh; Ekstedt."

30 juni 1850 hölls Sockenstämma i Rennelanda och Lerdal. I protokollet finns antecknat: "befanns att Skolläraren Jonas Blomberg erhöillt enhällig kallelse, och ehuru Lerdals socknemän afhållit sig ifrån omröstningen /det var redan bestämt att socknarna skulle så snart som möjligt ha var sin lärare/ förklarade Pastor Jonas Blomberg vara genom denna votering antagen till Skollärare inom Rennelanda och Lerdals församlingar."

I Rennelanda skolstyrelseprotokoll kan man avläsa att socknen var mycket nöjd med sin skollärare:

Protokoll 13 febr 1854: "att på det sätt och med det nit, som skolan för närvarande skötes, skulle undervisningen befrämjas i det skick som skolundervisningen nu befinnes."

Protokoll 31 jan 1856: "På tillfrågan hade skolläraren intet att anmärka emot barnens flit och uppförande; som bevis på det förtroende folkskolan tillvunnit sig bland allmänheten det glädjande förhållandet att 31 barn, utan att vara i skolåldern bevistat skolan och gjort ganska vackra framsteg.⁸ Skolstyrelsen hade å sin sida ingen anmärkning

emot skolläraren, utan vitsordade Ledamöterna enhälligt hans nit och skicklighet."

Protokoll 2 febr 1857: "Skolstyrelsens ordförande och ledamöter uttryckte sin glädje och tillfredsställelse, äfven som Skollärarens nit och ordentlighet i sitt kall allmänneligen af Ledamöterna erkändes."

Protokoll 11 febr 1862: "...144 barn varit i Skolåldern, af hvilka alla bevistat Scholan, de flesta nästan oafbrutet, och öfvertygade sig Skolstyrelsen, att där motsatsen egt rum laga förfall inträffat – ett förhållande som skolstyrelsen ansåg särdeles fägnande, och till stor del tillskref skollärarens nit, skicklighet och förmåga att skaffa sig barnens och föräldrarnas förtroende."

Vad citaten från skolprotokollen visar bekräftas på lägre nivå av ett föräldrabrev. En barnafader ber att hans flicka, när hon efter en tids sjukdom åter skall börja skolan, skall få: "...slipa att vara tillsammans med pojkar och jag vet att Skolläran vill göra barnen till viljes så fort han får under rättelse och dett inte är till någon skada." Brevet är odatat – avs Wilhelms Andersson.

Till sist ett brev från skolflickan Maja Lisa till hennes lärare:

"Min kära Skollelärare jag har Länge väntat att Skolleläraren skall utlysa Skolan icke derföre att jag så Mycket Har förkofrat mig i Kunskapen som mera Derföre att jag dagligen tänker Derför Huru god Skolleraren varit emot mig Tykes att Skol läraren Har varit Mig mer godhet och välvilga än någon af de Andra Barnen nu tag icke till Mistycke min kära Skolläraren min Barnsliga och Ringa Skrifvelse med kärlek teknar Backen 7 Feb 1855 Maja Lisa."

Att Maja Lisas föräldrar med all säkerhet haft ett finger med på penan förringar inte det positiva hos brevet.

I Anders Perssons brev (se s 26) stod "att Blomberg vore vår skoleLärare intill Döden." Det gick i uppfyllelse. Vill säga "intill Pensioneringen" som skedde 1881. I skolrådsprotokoll 17 nov 1879 omtalas att JB begär att få pensioneras. Men skolrådet ber att JB skulle stanna till dess ny lärare hunnit anskaffas – det dröjde till 1881. Men JB avtackas i protokollet sålunda: "Skolläraren J Blombergs mångåriga och nitiska verksamhet, hvilken tilldragit honom uppväxande slägters och församlingens aktning, tacksamhet och kärlek."

Men det var inte bara som skollärare JB togs väl emot. Han hade många vänner i socknen och ofta tycks det ha kommit en liten brevlapp

med något skolbarn där det stod att JB var välkommen på besök efter skolans slut: "Min kära Blomberg, Vargod och kom till mig på eftermiddagen i dag för att Hvilla öfver naten." 12 juni 1851 skrevs brevet av Elias Persson. – "Min käre Blomberg! War god haf besvär tag Hustrun med sig och kom hit till Guntorp i dag kl 12 gör ni mig en tjenst, om då behagas kan någon af mina hästar i Gillesbyn tagas maderna /sanka ängar/ går bäst om man körer." 15 febr 1867 skrevs detta av Olof Gabrielsson. Eller så här: "Steg den 17 Maius 1867 Besta Bror J Blomberg haf godheten och fölg med Carlåtta hem till Steg nu i eftermiddag blott för ro skull eller kanhända på en kopp kaffe. Med all acktning tecknar en wen och Bror Sven Larsson."

JB får också brev som är mera burleska än de tidigare citerade men vänligheten och längtan att träffa JB är minsann inte att ta miste på. Så här skriver Jon i Backen 26 mars 1855: "min kära Blomberg Jag vill skriva några Rador och låta Blomberg höra hur jag mår sedan Blomberg från mig flyttade. Jag har hälsan och mår väl men dett är en stor saknad efter Blomberg i synner het om qvällarna som då hade mästa och bästa sällskapet och Blandt allt annat får jag ensammen om Qvällen resa till Påfven ...var god och skrif någon ra till mig när så tillfälle gifves."

Men vad kan brevskrivaren mena med "resa till Påfven"? Hur många nu för tiden förstår det uttrycket? När jag först läste det förstod jag det inte. Men så helt plötsligt associerade jag det med ett uttryck som jag hört en kamrat säga – vi var i tonåren och det är länge sen. Kamraten sa: "Vänta medan jag går på pio nono." Jag begrep ingenting men såg henne försvinna in genom utedassets spjäl försedda dörr – det var alltså ett fint namn på dass. Det gjorde ett oerhört intryck på mig. Jag kom ihåg det. Senare lärde jag mig att Pio nono /Pius IX/ var en påve. Alltså, för att göra historien kort: De två vännerna, skolmästaren och bonden hade på kvällen sällskap till utedasset. "

I Högsäter var O Olsson den första examinerade folkskolläraren. Han och JB var goda vänner. Olsson var utexaminerad något tidigare än JB. När JB skulle hålla sin första examen i Rennelanda – Lerdal 1850 fick han en god hjälp av den mera erfarna kollegan i Högsäter.

Olsson hade tydligen ett formulär för betygsättning som han fått under sin seminarietid i Carlstad och det skriver han nu av i sitt brev som förtjänar återges i sin helhet:

Broder!

Här sändes nu det begärda Formuläret sådant jag brukar det, och nästan sådant, som det brukas i Carlstad. Här ser Du, att no 1, Anders, är född 2/3 1836, fadern är Bond. Per Andersson i Lamberg; gossen är i 6 klassen i läsning, har Beröml. (A) till betyg, 4 klass i Skrifn. har Godkändt (B) betyg; 3 kl.räkning Försvarligt (C) betyg, har ingen läsdag försummat, hvarken genom oanmaldt eller giltigt förfall; har uppfört sig väl i och under Skolan; får derföre A i både flit och uppförande samt även 2Sk Bo i Premier (der det brukas) och godt beröm i anmärkningarna /dvs i kolumn för vidare anteckningar/ Häraf ser du äfven motsatsen med en del andra, allt efter omständigheterna (D betyder: Otillräckligt).

Ända hittills har jag glömt det, jag skolat börja med, neml. att tacka Dig för brevet; men jag gör det hjertligen härmedelst – Det var roligt, ganska roligt få höra något från Din mun eller sinne och penna. Jag har icke ett ord nämnt för Prosten angående valet, som Du nämner i ditt bref /valet = valet av skollärare 30/6 d å där JB står på första förslagsrum/ men redan långt förut innan brevet kom, samtalade jag och Prosten om nämnde val, då Han sade, det Han dröjer i en god afsigt, och äfven berättade han, från Hannell /en prästman i pastoratet/ hvilken varit presens på en skolexamen hos Dig, att denna examen skulle gå ovanligt bra, och att du hållit på omkring 7 timmar med densamma.

En annan sak: du är, vet jag, penningekarlar redan förut och nu har Du väl fått eller får en summa till, utan att Du kanske har annan utväg med dem, än att låna bort dem. Om så är anhallar jag både vänligen och ödmjukl. att få blifva Din skuldenär – Jag har vist i dessa dagar fått peng., men de förslå ej mer än en snus; ty Du vet mina omständigheter, så att jag ej behöfver definera /definiera/ dem men dock så säkert skulle Du ha dem åter af mig, som af någon annan – Jag måste sluta, mörkret hindrar mig. ty det är qvällen.

Lef alltid väl! Önskar Din tillgifne broder

Höghus den 6/6 50 O Olsson

P.S. Angående betyg om flit läger jag alltid flitig eller oflitig skolgång till grund härfor; och plär jag gifva dem, som varit abs, /frånvarande/ i 2 á 3 dagar B, i 4 eller 5 C, och deröfver alltid D.

Har Du någon "Arbets- och Klassindelning" såsom den brukas i Carlstad? I annat fall kan Du få en sådan af mig. D.S.

Ett brev med klara anvisningar. Men också ett brev som visar hjälpsamhet och vänskap mellan två kolleger som båda tillhörde reviret. Men att Olsson gör JB till "penningekarl" förvånar mig.

Ett brev till skall få komma till tals. Skrivaren är Joh. Norbäck, präst och prosten Ekstedts efterträdare i Rölanda pastorat norr om Högsäter pastorat. När Ekstedt varit präst där hade han arbetat med stor iver att höja läsfärdigheten i sin församling. Framför allt ivrade han för att folket skulle förvärva sig läskunnighet och bättre kristendoms-kunskap. Han var en skicklig undervisare, och de familjefäder, som var kle-na i innanläsning fick lov att infinna sig hos honom för att få undervisning, och han släppte ingen, förrän ett tillfredsställande resultat nåtts /ur Karlstads stifts Herdaminne, del V/. Prosten Ekstedt hade själv ordnat så att Domkapitlet i Karlstad fått veta om detta hans kulturarbete.

Att man kan förmoda att han vill ordna något liknande i sitt nuvarande pastorat tyder hans manöver i Högsäter på. Och då är vi framme vid Norbäck's brev. Så förhöll det sig: Ekstedt hade bett sin kollega i Rölanda att komma till Högsäter för att där åhöra examen med barnen och efteråt skriva till Domkapitlet och säga sin mening om "undervisningens beskaffenhet inom Högsäter's socken". Så här berömde Norbäck skolbarnens kunskaper: De yngre var alldeles utmärkta i att läsa en del av katekesen med tillhörande bibelspråk utantill. De äldre hade inlärt hela Luthers katekes utantill och kunde också de tillhörande bibelspråken. Även angående övriga ämnen var bedömningen positiv. — Detta glädjande resultat "är att söka, så väl i Contractsprosten E.J. Ekstedts sorgfälliga Nit och allvarliga bemödande för Folkundervisningen, som i Skolläraren Olssons utmärkta skicklighet och osparda Möda för uppfyllandet af sitt kall är lätt förklarligt". Brevet är skrivet 2 juli 1853.

Tiden var ännu inte inne för att man skulle reagera mot detta förskräckliga katekesrabbel. — Inspektörernas tid var ännu inte kommen. Men bortser man från detta, tror jag att det var med all rätt som O Olsson berömdes. Han hade tydligen fallenhet för att undervisa, plikt-känsla och kände ansvar för att detta som den tiden tillhörde kursplanen också skulle inpräntas.

O Olsson finns i 1840-talets sockenprotokoll i Högsäter. Han kom 1843 från Rennelanda där han tidigare varit klockare och blev vice klockare i Högsäter 1843, och i det sammanhanget också socknens vac-

cinatör. Tre år senare fick han ett erbjudande från socknen — på Sockenstämman 21 maj 1846 — att få ett lån för att kunna genomgå seminariet i Karlstad. I september 1847 fanns Olsson hemma i Högsäter som utexaminerad folkskollärare och sökande till den nya folkskollärartjänsten. Han fick den. 1848 9 okt blev han ordinarie klockare därstädes. Efter det gamla talesättet: "Klockarfar skall allting beställa" får också O Olsson häcken full med göromål: klockare, folkskollärare, vaccinatör, vinhållare, ljushållare, räkenskapsförare. Han begär att slippa räkenskaperna, vilket beviljas. Men han har familj och måste till det yttersta arbeta för att försörja den. Det är inte förvånande att han ber JB om ett lån. I ytterligare ett brev finner vi att Olsson anhåller om lån. Det är i brev 25 mars 1853: "...får jag ytterligare om hvad jag vid sista tillfälle, munteligen nämnde, neml. att af Dig få låna 50rd i rgd ...Kära bror! uppfyll min begäran; ty jag är verkligen i stort behov."

Brevet 14 mars 1854 är ett långt brev, för långt att citera hela. Det är förunderligt hur väl O Olsson kan formulera sig. Inga Chronschough-konster! Bondeson borde nog haft tillgång till de här lärarbreven. Nu citatet: "Det fägnar mig hjerteligen att Du är frisk och befinner Dig i allo väl. Jag får beklaga, att jag nära är samma stackare som förut, i anseende till hesan och hostan. Flera tjenstedagar har jag måst söka biträde af en skomakare Dalgren, som är tämligen bra, då jag för honom nunnar grundtonen. Jag hoppas dock, med Guds hjälp, att det blir bättre. ..." Det var väl klockaresången som skomakaren fick hjälpa till med. Men hur gick det i skolan? Det sägs inget om vikarie, och det var nog så att där försökte Olsson att klara sig utan vikarie. Tog man sådan fick man själv betala honom hans lön. Hela skollärlönen gick väl inte åt därtill — men det som blev kvar räckte rakt inte till för skollärfamiljen att existera på.¹⁰

Sista brevet — skrivet 13 november 1854. Ett kort brev om "vår tryckta brochyr om Folkskolan" och så på slutet ett nödrop: "Här fortgå nästan både Husförhör och Skola., Men jag är så sjuk, att jag tror jag snart chasperar." /kan det vara kreperar = går under?/.

På sockenstämman 20 maj 1855 skrivs in i protokollet att O Olsson är död. Skulden till socknemännen — de pengar Olsson fått låna till sin lärarutbildning — var vid hans död inte gäldad. Men vid sockenstämman 28 okt 1855 avsåde sig samtliga närvarande alla anspråk på dessa pengar. Skulle någon icke närvarande vara missnöjd med beslutet skulle han anmäla sig för att få ut sin fordran.

Ett postumt tack till en skollärare och klockare som slet ut sig alltför tidigt i socknens tjänst. Men som också i hög grad räknades att höra till reviret.

Om kalltänkande

Kall är ett nyckelord i det nya självständiga yrke som etablerades 1842 – folkskolläraryrket. Visst hade det funnits barnalärare tidigare men den uppgiften hade dels varit kopplad till klockareämbetet, dels anförtratts åt ej utbildade – och många gånger olämpliga personer. Nu – 1842 – stadgades att folkskolläraren skulle ha pedagogisk utbildning. Det kan tilläggas att med klockarens uppgift som lärare förhöll det sig så i Karlstads stift under 1800-talet: "I de flesta socknar äro klockarna så illa avlönade att de icke kunna avkrävas undervisningsplikt." ¹¹ Det var alltså i realiten ett nytt yrke – Folkskolläraryrket.

Nu förhåller det sig emellertid så att yrket inte fick heta "yrke" utan skulle heta "kall" – i Folkskolestadgan 1842 förekommer ej "yrke" utan "kall". Jag gör ett axplock: "som vilja egna sig åt folk-lärare-kallet". – "att i ett seminarium erhålla undervisning och öfning i de till detta kall hörande ämnen" – "att uti någon folkskola erhålla practisk bildning för skol-lärare-kallet" – "som gör honom till skol-lärare-kallet oskicklig" – "i första rummet egna sin tid och sina krafter åt skol-lärare-kallet" /mina kursiveringar/.

Är det nu så att "kall" och "yrke" är samma sak? Har de orden samma semantiska laddning? Var det så att 1800-talets användande av "kall" skulle i våra dagar saklöst kunna utbytas mot "yrke"? Jag anser inte det.

I "kall"-betydelsen ligger mycket av det som Hustavlan lärt ut under de närmast föregående seklerna: ett hierarkiskt ordnat samhälle med kyrkoståndet – det politiska ståndet – näre- eller hushållsståndet. I denna indelning har de tre stånden fullkomligt statisk karaktär. Denna tillhörighet till ett bestämt stånd fordrade av människan trohet och pliktuppfyllelse i det arbete som tillhörde ståndet. Vad lönen beträffar skulle den mottagas med *förnöjsamhet och tacksamhet* – stor eller liten lön skulle vara något ovidkommande. ¹²

Med 1800-talet bröt den nya tiden in. Det gammal-lutherska samhällsschemat med de tre stånden svarade ej längre mot verkligheten. Grupper av människor kunde inte inpassas i trestånds-schemat. Några av grupperna hade det ekonomiskt svårt. De hade svårt att uppfylla kravet på *förnöjsamhet* och *tacksamhet* för sin tilldelade minimala lön. I stället för *förnöjsamhet* blev plats för *missnöje* med kall-mentaliteten. De ville inte påstå sig uppfylla ett *kall*. De ville sägas ha ett yrke. Vilket inte betydde att inte detta skulle utföras med plikttrohet och efter bästa förmåga.

Det är signifikativt att det i folkskolläraryrbreven inte en enda gång nämns ordet kall. Utom med ett undantag för en enda brevskrivare – men han skall få sitt eget kapitel. Däremot är det vanligt att ordet kall smyger sig in i sockenprotokollen – knappast att förundra sig över eftersom pastoratets kyrkoherde var självskriven ordförande i skolstyrelse och sockenstämma och protokollet skrevs av honom eller annan tjänstgörande präst. Det var helt i linje med "kyrkoståndets" tendens att konservera det gamla tänkesättet.

I ett skolstyrelseprotokoll i Ferglanda 25 febr 1862 råkar prästen – ordföranden blotta alltför mycket av det som ligger i ordet kall. Det är en hel predikan inbakad i protokollet. En predikan i tidens svulstiga fromhetsstil. Men samtidigt händelse – inte mot Gud men mot de stackars lärarna med sin lön på hunger-nivå. Den bör citeras: "och ville Skolstyrelsen dessutom lägga en hvar af Skol-Lärarne varmt på hjertat att de icke betrakta sitt kall såsom endast en *födkrok*, utan att detta deras kall är ansvarsfullt och kräver en af Gud helgad kraft och håg, god vilja, allvar och tålmod – De äro satta till vårdare af de späda plantor som hvarken tåla för mycken värma ej heller köld – derföre fordras af dem ospard möda och vaksamhet, på det af plantan må blifva ett herrligt träd – på det de barn hvars ledare och undervisare de äro, må framför allt *växa till i alla stycken i Honom som hufvudet är, Kristus.*" Med en avlöning som tangerar existensminimum är det inte möjligt att låta sig befalla till "kraft och håg, god vilja, allvar och tålmod".

I *Svenska Folkskolans Historia del II* finns ett kapitel med rubriken Folkskolan inför riksdagen 1841. Vid den tidpunkten stod man inför verkligheten – *inför förverkligandet*, "När bondeståndsmajoriteten äntligen klart insåg, att kostnaderna för folkskolan måste bäras huvudsakligen av *menigheten själv* /min kursiv/ och icke skulle komma att täckas vare sig genom inkomsterna från indragna regementen eller genom reduktion av biskopars och prostars löner och ej heller genom andra liknande åtgärder, kämpade man ihärdigt för att göra folkskolan så litet betungande som överhuvudtaget var möjligt. ...problemet var i hög grad ett landsbygdens problem."¹³ Det skulle bli bönderna ute i socknarna som skulle få axla den ekonomiska bördan av folkskolan, bönderna som var ett stånd där "sparsam", för att inte säga "snål" var det givna epitetet. Men man kommer dock inte förbi att allmogens fatigdom var en realitet på den här tiden /se kyrkoherde Nolins redogörelse för tillståndet i Roggerds och Jerbos socknar s 11/.

Alla planer på att skaffa pengar till folkskolan genom reducering av

ämbetsmäns löner och minskade anslag till försvaret hade gått i kvav. Då – jag är medveten om att jag här ger mig in på hypotetiskt område – kanske, kom någon eller några på att starkare än all ekonomi i reda pengar är ordets makt. Man hittade ordet: *kall*.

Gjordes nu folkskolläraryrket till ett kall skulle – som tidigare förklarats här – lönesättningen kunna göras låg. Redan för snart 150 år sedan hade man klart för sig att skall en åsikt komma in i folks medvetande måste det en kampanj till. En sådan sattes i gång. Visserligen utan de möjligheter vi nu har: massmedia och annonspelare. Vill man något går det alltid att finna utvägar: att Folkskolestadgan blev en "annonspelare" för kall har jag redan redogjort för. Likaså att i stämmoprotokoll brukades det magiska ordet. Där skall man också komma ihåg att stämmoprotokollen lästes upp i kyrkan. Kyrkfolket – kom ihåg att kyrkorna var välbesatta på denna tid – fick också del av kampanjen.

Man legitimerade kanske inför sig själv sin kampanj med en samhällsfilosofi från föregående sekler.¹⁴ Denna framställer Staten "som en maskin, där medborgarna är delarna som överheten har att manövrera och manipulera med helhetens bästa för ögonen". – "helhetens bästa" blev i det här sammanhanget = svenska folkskolan given åt svenska folket, "medborgarna" = folkskollärarna. Att man som manipuleringsinstrument hade "kall"-tanken i treståndsläran var inte alldeles i samklang med denna samhällsfilosofi men man lyckades ändå ingå en oheilig allians mellan Statens agerande och "kall".

Den hypotes som skisserats ovan kan troligen inte beläggas i riksdagstryck eller tidningsartiklar. Hur uppstår idéer? Plötsligt finns de bara förverkligade. Möjligen skulle de kunna baklängesbevisas: så blev det i verkligheten – då måste en motsvarande idé ha funnits tidigare.

Så blev det! Ja, det blev inte bra. Socknarna orkade inte med utgifterna för folkskolan. Lärarna orkade inte leva på/under existensminimum. Från mitt "hörn av verkligheten" skall detta nu belysas.

I det följande skall talas om lärarlöner uttryckta i siffror – kom ihåg att sifbertalen inte står för månadslön, som vi är vana vid utan för årslön.

I 1842 års Folkskolestadga anges folkskollärarnas lön in natura, men med förbehållet att en viss del av denna – 8 tunnor säd – skall utbetalas med 53 rdr 16 sk b:co. – Innan vi går vidare i texten måste olika myntsorters värde klargöras: 1 riksdaler /rdr/ riksgälds /rgs/ och 1

rdr riksmünt /rmt/ utgjorde 1 krona och 1 rdr banko /b:co/ utgjorde 1 krona 50 öre i nuvarande mynt.

För varje år sjönk pengarnas köpkraft. Men värdet av de 8 tunnorna säd stod fast. Alltså ingen högre kontant lön till lärarna. Först 1854 ändrades detta till att bli en flexibel summa som följde markegångstaxan i länet. Men penningarnas köpkraft minskades alltmer. 1857 är rdr riksmünt eller 1 krona nere i 78 öres köpkraft.

Det i löneavseende mest anmärkningsvärda var att bönderna inte ville hålla sig till bestämmelsen i Folkskolestadgan om minimilön åt folkskolläraren. Detta ansåg nämligen bönderna vara ett intrång i deras urgamla självbestämmanderätt. – Om jag nu går till mitt "hörn av verkligheten" och läser sockenpappren kan jag inte förstå annat än att under hela 50-talet förekom denna privata överenskommelse /convention benämns den i ett brev/ mellan socknen och läraren. Med ett undantag: den första stämman om JB:s lön, där det mycket betonas att stämman följt Kongl Majts Nådiga stadga om Folkundervisningen. På de senare stämmorna var det troligen så och så med laglydigheten. JB gick inte bröstgänges tillväga och så tillhörde han reviret och jag tror bönderna ordnade för honom så gott de orkade med ekonomiskt.

Bäst förstår man nog lönesituationen om man jämför med en annan kategori löntagare. Jämför man med en dränglön 1851 ligger folkskol-lärlönen och drängens lön ganska lika när det gäller den egentliga lönen – för läraren 180 rdr riksgälds, drängens 150 à 200 rdr riksgälds. Båda hade husrum och vedbrand gratis. Men drängen hade därtill fri kost. Folkskolläraren däremot icke. Lägg därtill att det troligen fanns många fler gifta folkskollärare än det fanns gifta drängar. Drängen behövde alltså inte betala sin föda. För en gift folkskollärare med tre barn skulle lönen räcka till mat för fem munnar.¹⁵

Folkskollärarybren ger till känna en hög giftermålsfrekvens under 50- och 60-talen. I brev fick JB höra om de ekonomiska svårigheter de gifta kollegerna hade. Men trots detta manar brevskrivarna på sin Broder JB att följa deras exempel och gifta sig. Det var variationer på det här temat: "Skrif och låt mig då veta om Du har någon fästemo." A Hernqvist skriver så i brev 4 mars 1850.

JB var ståndaktig ända fram till 1858 då han gifte sig med Ingeborg Andersdotter från Högsäter. Det var utan tvivel ett resonemangsparti men trots det – som det förefaller – lyckligt. Inga, hon kallades så, fick kort efter giftermålet ärva en liten gård, 1/144 dels mantal, efter sin mor. Naturligtvis var det inte hon utan hennes man som i verkligheten

fick gården. Gift kvinna var inte myndig vid denna tid. Gården Bön ligger i Högsäters socken men så nära gränsen till Rennelanda att det mycket väl gick för sig att bo i Bön och ändå sköta sin lärartjänst i Rennelanda. Bön blev ett hem att komma till, kanske varje kväll om Skolstationen var någorlunda närbelägen. Rennelanda är ju ingen vidsträckt socken.

Vid sockenstämman 11 jan 1852 ordnades JB:s löneförmåner i Rennelanda – "för att bestämma lön åt den blifvande Skolläraren /från och med nu endast lärare i Rennelanda/ beslutades derom att skollärlönen skall årligen utgå med åtta (8) tunnor godt välrensadt och välbärgad spannemål, hälften Råg och hälften Korn, samt Ett Hundrade (100) RDr Bco i penningar, och är härunder inberäknadt allt hvad Kongl Majt Nådiga stadga om Folkundervisningen i Riket af den 18 Juli 1842 paragraf 4 tillägger examinerad Skollärare i Lön hvarföre den inom Rennelanda socken redan antagna Skolläraren icke eger att utöfver nu öfverenskomna lönebelopp, något af församlingen fordra."

Det riktigt märks i protokollet hur nöjda de är med sin laglydnad och hur framsynta de tycker sig vara när de betonar att hit men icke vidare går vi med lönen.

I Skolräkenskapsboken är för 1852 – 1857 upptaget 100 rdr Bco i kontant årslön för JB. Och 1858 – 1863 står 150 rdr Rmt. Det senare betyder ingen ökning i lönen det är bara så att lönen uttrycks i olika myntsorter /se s 36/. Hur stor in natura lönen var upptages ej. Men på sockenstämman 28 maj 1855 begärde JB en förhöjning på spannemåls-lönen; "dertill lemnade sockenmännen sitt bifall och beslöto att *så länge Blomberg fortfar med sin befattning såsom socknens skollärare /min kursiv/ af hvarje helt hemman erlägges 1/2 Tunna, hälften råg, hälften korn till skollärarens aflöning.*" Det kursiverade säger något om hur en revirtillhörig lärare hade större chanser att få löneförhöjning.

Om värdet av in natura-lönen sägs som sagt inget i Skolräkenskapsboken. Men en rapport insänd till Domkapitlet i Karlstad 1860 ger upplysningen att det året hade JB i kontant lön 150 rdr Rmt och att in natura-såden värderades till 119:52 rdr – allt efter Länets markegång. År 1860 var alltså JB:s hela lön 269:52 rdr Rmt.

Sockenstämman 20 maj 1861: "beslöt församlingen enhälligt att föröka schollärarens lön med en fjerdedels tunna Hafre af hvarje helt hemman och proportionaliter af de mindre med hvilken tillökning Blomberg förklarade sig nöjd och belåten." Församlingen tycks alldeles glömt bort vad de sade om lönen på stämman 1852: "Skolläraren icke

eger att utöfver nu öfverenskomna lönebelopp, något af församligen fordra." De erfor väl själva hur allt blev dyrare och dyrare.

Men trots att lärarlönen rörde sig en smula i rätt riktning var den allmänna meningen uti landet att denna var på tok för låg. Samtidigt hade det under 1850-talet blivit tydligt att socknarna saknade förmåga att stå för folkskolekostnaderna.

Den 11 dec 1863 kom Kungl Majts nådiga kungörelse angående folkskollärlönen. I denna meddelades att "Skollärarens minimilön borde vara 400 rdr utom kofoder, husrum och vedbrand för att fullt statsbidrag skulle erhållas." Så refererades kungörelsens innehåll på Kyrkostämman i Rennelanda 20 mars 1864. Ordförande för stämman var komminister A Bergman. Församlingen beslutade att JB skulle få den minimilön på 400 rdr som krävdes för att statsbidrag skulle utgå. Pastor Bergman upplyste om att detta statsbidrag skulle uppgå till 126 rdr 74 öre. Han anmodades av församlingen att söka detta statsbidrag.

Dessa 400 rdr i minimilön tillerkändes också A Helldén i Högsäters socken och J Petersson i Lerdal. Däremot fick inte lärarna i Roggerd och Jerbo socknar den höjda lönen. Det skyldes på att socknarna var alltför fattiga.

Glädjen var säkert stor hos dem som fått den stora löneförhöjningen. Men för sockenfolket blev det emellertid mindre glädje. Det berodde på att det väntade statsbidraget som på stämman uppgivits till 126 rdr 74 öre i själva verket var 58 rdr. Och skulle förbli det under åren 1864–66.

Man frågar sig varför inte kyrkoherden själv ledde denna viktiga stämman. Jag tror att jag har en förklaring. En bit framåt måste jag därför syssla med vad Herdaminnet har att berätta. Skolan lydde ju under kyrkan och agerandet för skolan utgick många gånger från pastoratets kyrkoherde.

När JB valdes till skollärare i Rennelanda hade prosten och kyrkoherden E J Ekstedt tillträtt Högsäters pastorat och varit dess herde i ett par års tid. Hans agerande gentemot den från seminariet hemvändande JB "du for mitt i naten" /se s 14/ var nästan farbroderligt vänligt och han stödde JB:s val. Jag förmodar att han insåg att han i JB kunde få en pedagogiskt duktig lärare – Ekstedt ivrade för utbredd läskunnighet och därmed goda kunskaper i kristendom. Samtidigt såg han nog chansen att via en duktig lärare också själv vinna berömmelse för sin iver för folkundervisningen. Men händelserna går sin egen väg – pros-

ten Ekstedt lyckades inte med högsätersborna. Det blev kontrovers på kontrovers och prosten väckte en opinionstorm som förbittrade hans liv. Det berättas "När han på en stämman misslyckades att genomdriva sin vilja, satte han stolen i golvet så hårt, att den gick sönder. 'Prosten skall inte tro, att han tar oss på det sättet, ty vi blir inte rädda, om han slår sönder bordet också' blev svaret." Både vid en visitation – som han inte måktade utföra – och vid ett prästsällskapsmöte betedde han sig mycket underligt. Prosten Johan Ferlin i Ferglanda skriver om Ekstedt: "Ekstedt var till kropp och själ så försvagad, att han var oduglig till prästerliga förrättningar och hade förlorat all förmåga att stävja sin hetsighet". Han dog i december 1857. De sista åren hade det funnits hjälppräster i Högsäter. Förtroendet för Kyrkan hade sjunkit och när efterträdaren Anders Wennergren tillträdde tjänsten 1860 hade han ett motstånd att övervinna. Men han förstod att uppträda med smidighet och lyckades omsider vinna församlingens förtroende.

Det här avsnittet började med en fråga: Varför ledde inte kyrkoherde Wennergren själv den viktiga mars-stämman 1864? Det var ju en oerhört viktig stämman där det skulle prövas om socknen ville satsa på minimum för lärarlönen för att staten skulle få komma in med bidrag till den kostsamma folkskolan. Det gällde för ordföranden att agera klokt och juridiskt riktigt. Var Wennergren juridiskt kunnig? Herdaminnet får ge svaret: "Med stor noggrannhet genomgick han varje nummer av Svensk författningssamling och följde noga med alla lagändringar. Han skrev omsorgsfullt av varje ny författning och infogade den på sin plats i en väldig, handskriven kodex innehållande såväl allmän lag som kyrkolag. På så sätt skaffade han sig ett oerhört juridiskt vetande, och ingen kunde slå honom på fingrarna i lagkunskap." Varför, måste man fråga än en gång, ledde han då inte den viktiga stämman? Svaret ges i Herdaminnet. I en not. Där omtalas att tre av kyrkoherdens fyra barn dog i tyfus 1864 i februari och mars. De var i tjugoårsåldern. Vi förstår nu varför det inte finns "Anders Wennergren" under stämmoprotokollet 20 mars 1864.

På kyrkostämman i Rennelanda 14 maj 1865 var kyrkoherde Wennergren tillbaka och fick på ett smidigt sätt församlingen med på att trots det låga statsbidraget skulle minimilönen – 400 rdr – stå fast. – Stämmoprotokollet 21 maj 1866 har en lustig ingress: "bestämdes skollärarens lön för framtiden". Den framtidslönen blev inte av lång varaktighet. Det dröjde inte länge förrän "minimum" blev både 500 och 600 rdr. Ålderstillägg kom också med i bilden.

De följande årens stämmoprotokoll i Rennelanda talar om extra pålagor för skolans räkning. 1866: "5 öre skatt på hvarje i församlingen skattskriften till Skolans reserfv-kassa" – 1867: 5 öre till Skolans reservkassa – juni 1868: ej bygga skolhus förrän den kassa som för detta ändamål arbetar vunnit högre tillväxt – nov 1868: Bristen = 100 rdr 5 öre i Skolkassan skulle fyllas ut genom 18 öre mer i kommunalskatt nästa år för varje i församlingen skattskriften. – Den fattiga församlingen orkade inte klara ut sina ekonomiska skolproblem.

Nu gäller det Rennelanda Skolräkenskaper. Men först ett brev som har mycket att göra med Skolräkenskaperna. Ett brev skrivet 7 april 1855 av prosten Ekstedt:

"Min kära Blomberg! Du har haft nog besvär, att blottställa mitt namn för skolstyrelsens gemena ovelt och hundskall så att jag icke borde förmå dig till att gå längre, men förrän i nästa Augusti månad detta år, har du icke att räkna på penningar af mig, antingen du hotar med Skolstyrelsen eller icke; ty du må gräma dig alldrig så mycket deröfver att du icke får låna ut dina penningar mot hög ränta. *Det har blifvit genom din goda försorg, så föranstaltat att annan Casseur blifvit tillsatt, som oförtöfvat får in den betydliga Cassan, då jag önskar att han förser dig med mer penningar och materialier än jag och blir accuratare i sina liquider hedan efter än hittills /min kursiv/* då du nu fått efter din önskan en bonde att göra med. Ställ nu huru du behagar; men förr än med sagdan tid kan du icke få likvid af mig – Ty jag fruktar ingendera Skolstyrelsen och har utan hotelsen här af både vilja och förmåga att göra rätt för mig. Vän-skapligen Er. Joh. Ekstedt."

Detta inträffade när Ekstedt var mentalsjuk. Jag har för mig att man på denna tid inte kunde förklara en kyrkoherde försatt ur tjänst av den anledningen. Det hela hankade sig fram med hjälp av vice pastorer. Var det något i tjänsten som Ekstedt ville sköta kunde ingen ta ifrån honom den rättigheten. Här gäller det skolkassörskapet. Visserligen finns vice pastors namn under utbetalningen av de 100 rdr Bco till JB i kassaboken. Men jag misstänker – med stöd av brevet – att det var kyrkoherden som höll i pengarna och inte lät JB få dem förrän sista dagen på året. Och att JB hade svårt att få likvid för utlägg han gjort för skolmateriel. – Men hur gick det när Domkapitlet fick reda på att

kyrkoherden var avsatt som skolkassör? Det var bestämt att en kyrkoherde skulle vara skolkassör.¹⁶ Troligen visste Domkapitlet om förhållandena i Högsäters pastorat – och blundade.

I skolstyrelseprotokoll 31 jan 1856 står antecknat: "Skolläraren eger att utbekomma sin kontanta lön *den 1 juli /min kursiv/* årligen".

Och så blev det en bonde som valdes till skolkassör! Under JB:s tid var det fem olika skolkassörer. Att de hade svårigheter med bokföringen märks. Särskilt efter Kungl Majts Nådiga kungörelse 1863. Men det fanns en som visste vad som skulle utbetalas. Det var JB. Man hittar anteckningar som dessa: "Skolläraren fordrar å lönen ännu oguldit 132:64" – men trots "oguldit" = ej betalt är summan antecknad som utbetalad. – Eller "Skolläraren fordrar ock af mig betalt, brist i kontant lön 219:40" – Eller så här: "brist i lönen enl Skollärarens uppgift 227:60". JB var till och med revisor i två år för den här kassan.

1871 dyker det upp anteckningar om ränta på lön som ej betalats ut på den stipulerade tiden = 1 juli. Det kan också vara ränta på fördröjd likvid för materiel som JB anskaffat och betalat. – Räkenskaperna omfattar från och med detta år också småskollärare, och även de kräver ränta när det drar över tiden. Efter 1875 blir utbetalning av ränta ovanligare dvs lönen utbetalas i rätt tid. Hur hade lärarna kommit på tanken att kräva ränta? Först trodde jag att det var JB:s idé – det skulle vara likt honom. Men inte! I ett skolrådsprotokoll från Jerbo 21 februari 1865 står följande:

"Med skollärarinnan Maria Caisa Olsdotter uppgjordes det accord att hon under innevarande år får såsom förra året 90 Rgd för 36 veckors läsning att till henne utbetalas efter hvarje 12 veckors läsning 1–3 deraf, och att om Cassören som innehafver Skolkassan underlåter att utbetala till henne beloppet på förfallodagen han måste betala 10 procents ränta efter år räknat från förfallodagen till dess betalning sker, *denna ränta af egna medel*" /min kursiv/.

Det var ordföranden, kyrkoherde Wennergren själv som lärde sina lärare att så lär man skolkassören mores: att inte slarva med utbetalningar av lönen. Han påbjöd 10 % ränta – JB nöjde sig med 6 %.

Om arbetsplatsen

Ersättningen för ett arbete man utför finns inte enbart i den lön man får – den som hos folkskollärarna bestod av dels pengar, dels in natura-förmåner. Den arbetsplats man tilldelas blir också en sorts lön – in natura-förmån om man så vill. Men den kan bli en sorts negativ lön. Det sker om arbetsplatsen blir så olämplig att den hindrar att lärarens – skolbarnens – arbete ger fullgott resultat – Eller om en gift ambulerande lärare inte tilldelas tillräcklig bostadsyta för familjen.

Det är därför detta kapitel kommer in som en fortsättning av föregående kapitel "Om kall", där förnöjsamhet med den mycket låga lönen behandlades.

Skollokalerna utgjordes vid den här tiden oftast – åtminstone i Dalsland – av något rum i en bondgård, en s k Lässtuga. Byarna kring denna och skolbarnen som bodde där kallades en Skol-läs-station. Det kommer i detta kapitel att sägas en hel del negativt om en del lässtugor men naturligtvis fanns det också sådana som var någorlunda acceptabla. Något som dock genomgående var olämpligt var det stora barnantal som skulle rymmas på alltför få kubikmeter. En enbart positiv sak med anordningen av Skolstationer var att man kunde undvika de alltför långa skolvägarna. En fast skola i en socken kunde göra skolvägarna till mila-vägar för dem som bodde ute i periferien.

För att tydliggöra hur det hela fungerade skall här citeras paragraferna 1 – 4 i Reglement för Folkskolan i Rennelanda Socken:

Paragraf 1

Socken indelas i 4 Stationer och lästiden utgöres af 8 månader. Så följer en uppräknig av de olika Stationerna.

Paragraf 2

Denna indelning kan förändras om bekvämlighet eller andra företeende omständigheter det skulle påfordra; äfvensom det icke bör lägga hinder i vägen för vederbörande att i händelse de vore närmare boende intill ett annat läslag än det, hvari de här ofvan blifvit upptagne, begagna den läsrote, som för dem kan falla sig bekvämligast, allt så vida Skolrummet och Skolläraren det tillåta.

Paragraf 3

Inom hvarje Lässtation hålles en lässtuga, så vidt möjligt är rymlig och ljus, tillhanda för Skolan, efter Skolstyrelsens bestämelse, och ingen får vägra att emottaga Skolan. Skulle någon sjelf ej hava tjen-

ligt rum för Skolan, bör han sådant förskaffa sig af annan person, i annat fall eger Skolstyrelsen att laga tjenligt rum å hans bekostnad. Likväl bör i hvarje Station tvenne skolrum utväljas, på det icke Skolan må afstanna i brist på rum. Skolstyrelsen ordnar så, att Skolrum lemnas oftare af större hemmansegare än af mindre. Jemte Skolrummet lemnas uppässning, eldning, vintertiden, m.m. som dertill fordras.

Paragraf 4

I början av Mars månad årligen öppnas Skolan och hålles 4 veckor i första Termin öfver hela Socken, och derefter 4 veckor andra Terminen i hvarje Station, dock så, att möjligen inträffande resdagar eller i veckan inträffande helgdagar icke tagas i beräkning med lästiden. Således komma första Terminen att ugöras af Mars, April, Maj och Juni månader, och andra Terminen af Juli, Augusti, October och November. September och December månader äro fria från Skola till så stor del deraf, som icke kan behövas till fyllnad af de bestämda veckorna. Terminerna omvexla sålunda, att hvarje Station under loppet av 4ra år ena året har första, andra året den andra, tredje året den tredje och fjerde året den sista lästerminen".

Som kommentar till det ovan citerade från Skolreglementet vill jag säga att det i mångt och mycket var förutseende t ex att två skolrum skulle utväljas om det skulle uppstå förfall för det först utvalda. Att de större hemmansägarna oftare skulle lämna rum åt skolan än de mindre välsituerade var också ett klokt drag. Men angående "en lässtuga, så vidt möjligt rymlig och ljus" anar man att det redan från början fanns tvivel på att detta "rymlig och ljus" skulle kunna realiseras. Om det med "uppässning" menas städning så kom den att överflyttas till läraren och skolbarnen.¹⁷

En helt bortglömd sak var att i Reglementet ta upp att läraren skulle ha ett rum för egen del – han måste ju ha möjlighet till sovplats i sin ambulerande tillvaro. I samband med affären Rutquist togs den saken upp i Högsäter 1857 /se s 21/. Redan 1855 fick J Petersson "försvarligt husrum" beviljat av Vårstämman. De tre andra socknarna följde efter.

I Färgelandas Reglemente för skolan förtjänar paragraf 21 att citeras:

Skolmästaren äger Skolstyrelsens synnerliga hägn, samt har att till

rättelse hos Styrelsen anmäla allt hvad som kan hindra framgången af hans befattning. I de hus der skola hållas bemöte Skolmästaren och Husfäderna hvarandra med all aktning, höflighet och välvilja. Skulle emellan dessa tvist uppkomma skiljes det af Skol-Styrelsen då anmälan derom sker. Skolmästaren iakttaga ett ordentligt, nyktert och beskedligt uppförande samt bemöde sig att för den ungdom han handleder att vara en föresyn i Gudsfruktan och dygd.

Här kommer till synes att man redan från början förstod att det skulle yppa sig tvisteämnen. Det låter också en ton av förståelse för att den ambulerande läraren från början var i underläge. Och det utlovas att om läraren var den förfördelade parten skulle skolstyrelsen ställa upp till lärarens hjälp.

Lärarnas reaktion

I O Olssons näst sista brev till JB 14 mars 1854 står den här lilla notisen: "Men här må Du tro det "bizar" /är ansträngande/: jag har dagligen mellan 80 à 90 barn inpackade i en liten stuga, och när dessa dra på, är det full musik." Kan de omänskliga arbetsförhållandena ha varit en bidragande orsak till hans död som inträffade någon tid efter det att detta brevet skrevs?

I Gunnarsnäs skolhus i Nordals härad skriver A Frisell 3 mars 1857. Innehållet i övriga brev rör sig till största delen om baler, kalas och flickor. Och om att han längtar efter att JB skall besöka honom. I detta brevet kommer in en ny ton: "och har tämligen trefligt här i mitt nya hem; det är nästan som hadde jag kommit i en annan värld i jämförelse med att gå i kring i Gålarna och ligga så gott som i händerna på Bön-derna." Man kan inte ta miste på att glädjen var stor över den egna bostaden.

A Hernqvist i Ferglanda skriver långa brev. De har en litterär utformning och Hernqvist använder gärna liknelser. Här har jag gjort utdrag som jag tycker är signifikativa för en ambulerande folkskollärares liv:

Brev 4 mars 1850: "Min skola står nu i Skricketorp, den slutar jag den 25 mars, Sen drager jag åt Ferglanda Station [=Skolstation]".

Brev 20 april 1850. Det berättar om att första barnet, Amanda Charlot-

ta kommit. Detta berättar Hernqvist om på sitt eget sätt så här: "Jag får berätta för Dig en nyhet som för mig icke var så mas /?/. Den 19de mars kom en Prinsessa från Nederländerna; som hette Amanda Charlotta, resande till mig; som påstod att jag var hennes far." Brevet är skrivet i Häfvetten.

Brev 18 mars 1851: "Wårfru afton skall jag sluta i Dyrtorp och kommer sedan till Föhlns rote."

Brev 6 februari 1852. Hernqvist gratulerar först JB till att nu endast ha lärartjänsten i Rennelanda. Det sker på följande sätt: "Det var väl bättre tänker jag, att vara rothjon och Stugestrykare i en församling än i två." – Därefter ger Hernqvist i sammandrag vad som väntar honom under året: "Jag får nämna för Dig att jag nu har börjat min skola redan. Den står i Väneryr, nära Föhlns Gästgifvaregård. Jag inträdde i mitt fängelse den 4:e Siste Feb; och får, lik Eric XIVde, besöka det ena Hålet efter det andra, tills en månad före jul, då jag åter blir på fri fot, samt slipper, lyckligtvis, att smaka den giftiga ärtsoppan."

Brev 7 april 1852. Det är skrivet i Gatersbyn och det anmäler att Hilma Elisabette kommit till världen.

Brev 20 juli 1852: "...men jag har alltid brådt om, mycket värre än I Rotehjonar. Ack, hvad är jag säger? Skollärare i Högsäters Pastorat; ty den andra tjensten är ock så illa betungande /syftar på att Hernqvist också är klockare/. Min Kära Bror! Du förstår väl hvad jag menar med rothjonar – Dermed menar jag oss alla Skollärare som hafva flyttbara Skolor och får gå lika som på rote i bondstugorna."

Brev 13 september 1852 ställer en fråga till kollegerna som visar ett embryo till ett nytänkande. "Jag ville fråga Dig om icke Du med flera Skollärare tycker, att vi borde göra ett försök att få fri kost då Skolorna är flyttbara. – En sådan fråga borde väl väckas på instundande Riksdag –. Det skulle vara bra, att få denna onus –=skatt, åliggande– på de snåla bönderna. I hvad ända denna saken skulle tagas, vet jag egentligen icke; men vi skulle väl utgrunda det. Jag talte vid en Skollärare då jag var borta å badade. – Han sade: att det skulle ovilkorligen gå på, om vi gjorde anspråk på det –. Hvad tycker Du om detta förslaget? Borde vi icke göra ett sammanträde på något ställe, och resonera om ärendet hur vi skulle taga fatt det i rätta ändan. Vi borde hafva Olsson – läraren i Högsäter – till styresman och jag tror att han skulle icke ogilla förslaget –. Jag har ganska god lust till detta och äfven Nilsson i

Ödeborg, och jag tänker, att flera Bröder äfven skulle vara för det. Skrif mig snart till, så får jag höra hvad Du tänker om det -. Om det skulle blifva något af, då borde maschinen sättas igång genast -. Om Du kunde inhämta Olssons råd härom, så vore det roligt." Men detta blev en ensam svala som inte gjorde någon sommar.

Brev 7 januari 1857. Ett jublande brev från Hernqvist. Men för att förstå det måste Ferglanda Sockenprotokoll 21 okt 1855 uppsökas. Paragraf 2 lyder:

"Enligt Konungens Befallningshafvandes i Venersborg resolution af den 6tte sistledne Augusti, voro Socknemännen i dag kallade för att höras öfver Klockaren och Skolläraren Anders Hernqvists ansökan om Skollärare boställes snara anskaffande i enlighet med hvad Kongl Stadgan om folkundervisningen i Riket af den 18de Junii 1842 derom föreskrifver. Så som Församlingen icke för närvarande kunde anskaffa ett slikt boställe, så tillät Undertecknad Pastor, att Hernqvist skall få uppsätta nödiga hus å den gamla tomten vid så kallade gränsen, dessutom efter utstakning erhålla jordland, så att En ko deraf kan födas samt på torfmossen upptaga nödig bräntorf, allt detta endast under den tid som undertecknad är innehafvare af Kyrkoherdebostället i Ferglanda. Med anledning häraf erbjödo sig Socknemännen att tillsläppa och under nästa vinter framköra .../här kommer en uppräknings av olika byggnadsvirke/. Efter närmare öfvervägande förklarade sig Hernqvist nöjd med dessa anbud och återkallade således dermed den hos Konungens Befallningshafvande gjorda ansökan om Församlingens åläggande att anskaffa honom boställe. Hernqvist erhåller likafullt sina förra åtnjutna löneförmåner."

En Sockenstämma 22 juni 1856 uppföljer vad som beslutats på den ovan citerade Stämman. Paragraf 5:

"Då Församlingen vid Höst-Sockenstämman den 21 October 1855 beviljade Klockaren och Skolläraren A Hernqvist så väl timmer som bräder till uppförande af nödig bostad på så kallade Gränsen å Ferglanda Prestgårds egor, så komma de hus som Hernqvist derstädes uppför att vara honom ensamt tillhöriga och således icke Boställs-Innehafvaren af Prestgården, hvilket för framtida efterrättelse här intages."

Man är förvånad över att denna och den förut citerade stämman löper

så utan motstånd. Visst tror jag att bönderna ville sin lärare väl men ...? Jag tror att det finns ett tungt vägande skäl för att det så snart som möjligt ordnades med skollärboställe. Husförhörlängden 1855-60 ger en förklaring.¹⁸

Vid den här tiden fanns i skollärfamiljen inte bara Amanda Charlotta och Hilma Elisabette. Det har hunnit komma två barn till. Jag tror inte jag bedömer fel när jag påstår att en skollärfamilj på sex personer beredde de bönder som skulle hålla lästuga och rum /1 st/ för läraren en hel del bekymmer. För att inte tala om hur svårt det måste vara för läraren att få good-will för familjen.

Nu kan vi återgå till Hernqvists brev av 7 jan 1857:

"Nu ändteligen har min åtrå nått sin fullbordan -. Nu sitter jag på egen 'Stabbe' under förleden Sommar har jag byggt mig en riktig vacker byggnad och flyttade dit dagarna före Uddevalla höstmarknad och bor således nära kyrkan, så att jag kan titta hem under Predikan om så fordras -. Jag har dertill fått allting färdigt och bra i ordning och är i besittning af flera rum, som under nästa sommar skola bättre ordnas, om jag lefver -. Du må tro att det var ovanligt första natten att vakna under eget tak och en fortfarande glädje att vara ägare af det hus, som man bebor -. *Den som i 6 års tid, med hushåll, följt grågässen, må Du tro vet att värdera att komma till ort, hvars klimat icke fordrar ny flykt -. /min kursiv/*".

Slutet gott, allting gott. Men det måste ha varit hårda år, de där sex åren, då läraren med familj fick flytta omkring som "rotehjon".

I Lerdal föranledde ett anordnande av läsestuga en anmälan till Landshöfdingeembetet i Elfsborgs län 1860. Ärendet gällde hyresersättning för läsestugan och kom upp vid tinget i Tångelanda i Högsäters socken tre gånger - sista gången vid Höstetinget 1862.

Vad som går att utläsa av lagtexten så skulle läsestugan egentligen vara förlagd till Swen Asmundsson i Östra Lerquilla våren 1860. Där bodde i hemmanet han själv, hans hustru och fyra barn samt hans syster med man och barn. Tillsammans var det nio personer. Swen Asmundsson förklarade att han ej kunde emottaga skolan.

Skolan hölls då i av Swen Asmundsson förhyrd lokal i Westra Lerquilla. Ägare Swen Andersson. Det var i april 1860. Skolan skulle återvända dit samma år på hösten. Men då folkskollärare J Pettersson

ansåg lokalen mycket olämplig och det till yttermera visso hade brutit ut en rödsotsepidemi bland skolbarnen under våren ansåg han det bäst att ordna med annan skollokal. Detta gjordes upp i sällskap med en av skolstyrelsens ledamöter.

Detta var det som åstadkom bråket om hyresersättningen.

Käranden: Lerdals skolstyrelse genom skollärare Petersson.

Svaranden: Swen Asmundsson i Östra Lerquilla

Ärende: Angående hyresersättning för skolrum.

Kärande ombudet ingaf en så lydande besigtningshandling:

År 1862 den 13 September inställde sig undertecknade för att på begäran af skolläraren J Pettersson besigtiga ett af Swen Asmundsson i Lerquilla förhyrt rum tillhörigt Swen Andersson i Härdebacka och ämnadt till skolrum under föregående höst, och befanns lokalen i följande tillstånd;

Skolrummet var 9 aln. 11 tum långt och 9 aln. 13 tum bredt hwaraf afgår för muren 4 alnar på den ena och 4 på den andra sidan, äfvenledes för en wäggfast säng 3 al 7 tum i längden och 21 tum i bredd och för ett skåp 2 al 8 tum på den ena och 21 tum på den andra sidan; efter andra långsidan en wäggfast bänk längs hela väggen 20 tum bred och å gafwelväggen en dylik 1 aln och 3 tum lång.

Skolläraren Petersson upplyste att 40 barn besökte skolan och för hwilka, han sade sig behöfwa 4 st bänkar 6 alnar långa och 1 1/2 aln breda. – Då nu uppräknade persedlars qwadratytta afräknas från rummets, så återstår för 40 barn och skolläraren således 41 personer, endast en yta af 48 302 /576 qvadrataln/ Detta gör ca 1,2 qvadrataln pr person /i antal kvadratmeter ungefär hälften /. Dessutom war i rummet framför sängen ett större klockfodral, hwilket genom sin obeqwäma plats att stå framför sängen åt rummet till i bestydlig mån war till hinder.

Golfwet af ytterst dålig beskaffenhet med stora råtthål wid hwilken och hwilka voro igenstoppade med halfrutten halm. Fönstren små endast 1 aln 16 tum breda samt 1 aln 7 tum höga. Wäggar och tak woro ytterst smutsige.

Bredwid detta rum war ett mindre kyffe till boningsrum för Skolläraren hwarest war en mindre spiselliknande en bäckqwarns /?/ eldstad. – Att den mängd fogelträck hwarmed golfwet i detta sist-

nämnda kyffe war öfwerhöljt syntes tydligen, att det numera är upplåtet till hönshus. – Wattentak /?/ war ytterst bristfälligt, så att därå befindtligt tegel hotar att hwarje ögonblick nedstörta på utanför gående personer.

Med afseende på ofwanstående anse undertecknade nämnde lokal till alla delar oduglig till skollokal, hwilket wi äro williga med ed styrka om så påfordras; och får jag, Olsson tillägga att, ehuru jag hållit skole i 2ne år i Ferglanda ett år i Högsäter och 10 år i Krokstad, jag aldrig på denna tid blifvit anwisad så otjenligt rum mer än en gång, hwilket war nära så skralt men blef af samtliga Skolstyrelseledamöter genast kasseradt.

Högsäter den 14 September 1862

Anders Wennergren. Inspector /kyrkoherde A W/

A O Olsson, Klockare.

Utslag i målet: "Sedan målet blifvit genom förening /=*förlikning*?/ bilagt, warder detsamma från åtgärd afskriwet."

Ovanstående avser inte – som väl har märkts – att följa målets gång utan att berätta om hur dåliga lokaler som kunde erbjudas en lärare till skollokal.

Läraryhustruns reaktion

Hon hette Maria, hon som var Anders Hernqvists lagvigda hustru. Hon födde honom 19 mars 1850 dottern Amanda Charlotta och livet leker för hennes fader Anders, som i brev till JB kallar henne Prinsessa från Nederländerna – han kan fabulera, den mannen. Så går ett par år och det är dags för Maria att vänta sitt andra barn. Hon har under de gångna två åren lärt sig hur svårt – ja, hemskt – det kan vara för en hustru till en ambulerande folkskollärare att i en främmande gård, kanske illa sedd av gårdens folk, vara tvungen att sköta småbarnstvätt, koka småbarnsmat /även på den tiden fick de väl inte alltid vuxenmat/ hålla barnet någorlunda tyst så att det inte störde "husbondefolket". – Och så var hon gravid igen! Humöret var inte det bästa – och undra på det.

Det är i början av februari 1852. Maria är i sjunde månaden. Hennes man Anders skriver just brev till JB: "Det var sant: jag skall hållsa tusen fallt ifrån Maria –. Jag är så ledsen på henne, så att Du kan alldrig tro det –? Hon grinar¹⁹ värre än en sprucken slef om dagen och jag

får den ena skarpa tillrättavisningen efter den andra må Du tro 'far'=/JB/ Om Du kommer hit, så skall Du gerna få henne för min del; ty nu är jag väl /=mycket/ ledsen." Tycker vi så synd om honom som han tydligen gör själv? Nåja, Maria hade det just då svårt som ambulerande skollärarhustru. I nästa brev, 7 april 1852, låter det emellertid annorlunda: "Min lilla och snälla Gumma befinner sig, efter Coursen, ganska väl." Men barnafaderns kommentar till andra barnet blev inte en saga om Prinsessan från Nederländerna utan: "Jag får nämna för Dig, att våra förmögenheter börjar att växa 'utaf bara f-n' nemligen i barnkammaren." – Kommentarer till barn nr tre och fyra finns inte i breven, men var barnafadern glad över det egna hemmet – 1856 – /se s 46/ så var säkert mor Maria minst lika glad.

Skolbarnens och deras föräldrars reaktion

Det blev sagt om O Olsson att hans alltför trånga lästuga och de alltför många skolbarnen där troligen arbetade Döden i händerna.

O Olsson var inte den enda som hade för många skolbarn och för trångt skolrum.

Det hände också i Jerbo, en av de två fattigaste socknarna i Högsäters pastorat. I ett skolstyrelseprotokoll 17 febr 1859 får vi veta att de flesta barnen under juni-juli 1858 i skolstationen på näset under Töftesäter ha försummat att infinna sig nästan hela termin. Som skäl varför uppgavs skolrummets otillräcklighet. För detta med skolrummets otillräcklighet uttryckte skolstyrelsen sin ledsnad men beklagade också att så ringa intresse för folkskolans oavbrutna gång och utveckling skulle förefinnas bland församlingens medlemmar, som nu nämnda förhållande tycktes ådagalägga. – Man förstår skolbarnen.

Skolstyrelse-männerna går tydligen och funderar på det här med skolkandet som kunde härledas från att skolrummet var för litet. På ett skolstyrelsesammanträde i Jerbo 18 febr 1861 konstateras att Skolstationerna är alltför stora och då också med för många barn. För att i någon mån avhjälpa detta beslöt man att inrätta småskolor: "der mindre barn kunde af mindre kunniga lärare eller lärarinnor öfvas i stafning och innanläsning, och ville derom göra framställning vid blifvande maj sockenstämma." – Det blev så beslutat på maj-stämman att Jerbo fick sina "*mindre kunniga lärare eller lärarinnor*" /min kursiv/.

Lerdals socken hade också problem med sina skollokaler. Till

Höstsockenstämman i Lerdal 1856 hade insänts ett brev som har följande lydelse:

"Vördsamt anförande vid Höstsockenstämman i Lerdal 1856. Som undertecknade en längre tid insett de svårigheter vår Folkskola är underkastad, i anseende dertill att den ofta under den mörka och kallare årstiden måste flyttas till mindre bekväma och rymliga hus, hvilka för Skolans räkning äro högst opassande, så vilja vi härmed i följd af dessa uppräknade brister och *många andra, som anständigheten icke tillåter oss att nämna* /min kursiv/ på denna Sockenstämma hafva beslutat, att några kraftigare åtgärder i och för Skolans enskilda sak måtte vidtagas.

För vår del tro vi det vara bäst, att ju förr desto heldre, på något passande ställe, i närheten af kyrkan, uppsätta ett fullständigt Skolhus, hvarigenom både Skolan och Församlings-boarne från flera besvärigheter skulle befrias; och våga vi ödmjukast på räkna Herr Pastorns och hvarje rättänkande människas medverkan, i händelse någon oförståndig person skulle bestrida detta vårt välmenta förslag."

Brevet är undertecknat med 27 namn.

Att det gäller missnöje med skollokalerna är inte att ta miste på. Men på vad syftar "och många andra /brister/ som anständigheten icke tillåter oss att nämna"? – Det hela är så viktorskt uttryckt att man börjar gissa. – Då jag våren 1982 besökte Rennelanda fick jag kontakt med Lydia Johansson i Hultane. Hon berättade bl a om sin småskoletid i Hultane småskola. Det var under första världskriget. Skolan var inhyrd i ett boningshus. Men vad som inte ingick i hyran var ett dass för skolbarnen att använda. För att uträtta sina behov var de hänvisade till att löpa till skogs för att sköta den saken. Mossa och gröna växter stod för saniteten. På vintern användes väl snö. Men vad som var allra värst – det betonar Lydia Johansson – "det var att pojkarna följde efter oss flickor och var nyfikna." Jag tror inte jag har fel när jag påstår att det som anständigheten inte tillät att det sades i klartext det var just detsamma som Lydia Johansson berättade förekom så sent som 1915.

De 27:s vördsamma anhållan om att ett skolhus skulle uppföras "vitsordades kraftigt av ordföranden, pastor Setterlind. Men sockneborna ville övertänka saken, och skolhusbygget blev ej av förrän 20 år senare." ²⁰

Böndernas reaktion

Jag tror inte att jag gissar fel om jag påstår att det under första tiden uppfattades som något spännande att upplåta rum för skolan. Men allt eftersom tiden gick blev det mindre och mindre efterlängt, för att till sist bli en besvärlig pålaga. Men detta står det inte mycket om i protokollet. Ett sockenstämmoprotokoll från Lerdal 19 april 1857 innehåller emellertid följande:

"Man samtalade om de besvär Skolläraren anmält deröfver, att den hos hvilken skolan blifvit utlyst att hållas, Anders Johansson i Bräcke, icke har hvarken sådana husrum eller sådane omständigheter som erfordras för skolans räkning; närvarande Socknemän intygade att nämnde person har försvarliga rum, *om han vill dem upplåta /min kursiv/*. Emellertid skola Skolstyrelsens Ledamöter sammankallas och ransaka förhållandet."

Det berättas att JB en gång kom till en ny Skolstation för att börja i den läsestuga som bestämts. Han fann dörren stängd. JB tog då en yxa och slog in dörren. In kom de alltså. Hur det sedan gestaltade sig förmålar inte historien.

Om folkskollärarnas extraförtjänster

Om lärarnas extraförtjänster ger sockenpappren inte mycken upplysning. Man får lita mera till breven. A Hernqvist i Ferglanda är ett undantag. De elva brev han skrivit till JB hör hemma på 1850-talet. Då var Hernqvist både lärare och klockare och hade lön efter "förenad tjänst". Han var då också vaccinator, en vanlig bisyssla för klockare och lärare. Lönen för denna syssla var 12 skilling för varje vaccinerat barn och rättighet till en kollekt årligen.²¹

På sockenstämma 30 mars 1862 fick han för sin verksamhet som vaccinator "ett bestick med Skyddsskopps ympnings Instrumenter hvilket Kongl Majt i nåder honom tillagt." På samma sockenstämma blev han vald till bibliotekarie – jag hoppas innerligt att han fick någon sorts lön för det arbetet.

Men på skolstyrelsesammanträdet 12 febr 1862 hade Hernqvist redan begärt tjänstledigt under året. "Skolstyrelsen beviljade denna tjänstledighet åt Hernqvist, endast under den tid Hernqvist antingen för sin helsas vårdande, eller för Badare Examens afläggande uppehåller sig på annan ort än inom församlingen."

De tre följande åren fortsatte Hernqvist att begära tjänstledighet. För 1863 står om "hur länge": "6 veckors tjänstledighet, räknat från den 2 februari" – För 1864: "så länge Han håller examinerad Vicarius" – 1865: förefaller det som om tjänstledigheten gällde hela läsåret.

1866 fick Hernqvist tydligen ultimatum antingen tjänstgöra eller begära avsked. Han insände sin avskedsansökan 4 juli 1866. Den beviljades. – Hernqvist var tydligen en begåvad man – men också en orolig ande, alltid färdig att ge sig in på något nytt. Och nu vill jag berätta om vad jag tror hände de här åren 1862 – 1866.

1862 tog Hernqvist Badareexamen. Samma år hände något uppe i Gudhem i Högsäters socken beläget endast en halv kilometer från gränsen till Ferglanda. Där byggdes en badinrättning och klockaren i Högsäter, A P Olsson, tidigare militär och fältskär, var byggherre. Där fanns en naturtillgång som var mycket passande för ändamålet: Sju källor med klart vatten vilket inte frös till om vintern. Badhuset var stort tilltaget. I det fanns rum för 8 badrum, 6 avklädningsrum, 1 större och 1 mindre vaskningsrum. Ångapparater med 2 hästkrafters kapacitet sörjde för värmen. Anläggningen låg i en lövrik och vacker dal. Provinsialläkaren som har rapporterat om badanläggningen i Gudhem slutar sin rapport: "Kommer nog att uppskattas."²²

Där skulle Hernqvist kunna ha varit badmästare under sina tjänstledigheter och samtidigt nyttjat olika slags bad för sin egen hälsas förbättring. Vikarien i skolan fick inte hela hans lön och så hade han badmästarlönen. Ska vi tro att det blev en extraförtjänst för Hernqvist. Men hur det gick för honom efter 1866 det är fördolt.

En av brevskrivarna, Tobias Sandblom, berättar i brev 6 juli 1853 om en inte så vanlig extraförtjänst. Sandblom kom från Rennelanda men hade lärartjänst i Åhs socken i södra Västergötland. Så här skriver han: "Janne och Johannes, som du väl vet äro hos mig i lära, gå på rätt starkt och reser till Skara Semenarium i September d.å." Det var väl en enklare typ av propedeutisk kurs som Sandblom höll med de båda läraraspiranterna.

Ifrån Högsäter, där Aron Helldén sedan 1858 är lärare, har jag inte kunnat få några uppgifter om att Helldén strävade efter att få extraförtjänster. Det står visserligen i kyrkostämmoprotokollet 8 maj 1870 att Helldén erbjöd sig att för nästa år upptaga medel till kyrka och skola – "mot vanlig uppbördskommission". – Ett kyrkostämmoprotokoll 3 okt 1868 talar om att Helldén erbjöd sig att sköta eldningen i både egen bostad, socknestuga och skolsal. "erbjöd" betyder nog här "utan lön". Han var sådan, Helldén.

Både Roggerd och Jerbo hade lärare som samtidigt ägde hemman. I Roggerd "äger och brukar" lärare Bäckelén 1/4 mantal och i Jerbo står lärare Svensson antecknad för att han "äger och brukar 1/8 hemman".²³

Nu till Rennelanda och JB. Dennes avsikt var nog från början att han skulle bli klockare i socknen. Alltså ha en förenad tjänst. När han var färdig med sin lärarexamen i Karlstad for han ner till Flo i södra Västergötland för att med Siljeström som lärare få musikaliska kunskaper. Denne titulerar JB i brev 22 april 1850: "Skolläraren och Organist-Candidaten." – I ett brev 1 sept 1850 till N Nilsson i Karlstad – JB var inackorderad där under sista delen av seminarietiden – skriver JB: "Jag har tänkt, att resa till Carlstad nu i November månad, för att taga

Organistexamen." Eller skulle denna organistexamen i Karlstad gälla att kunna undervisa skolbarnen i kyrkosång? Något som stipuleras i Folkskolestadgan paragraf 6.

1842 hade drängen Johannes Asmundsson valts till klockare i Rennelanda. Så sent som 1859 finns en protokollsunderskrift gjord av "Johannes Asmundsson, klockare i Rennelanda". Alltså ingen klockarebefattning för JB. Han hade för övrigt så många andra järn i elden.

Kollegan A Frisell nämner i ett brev 30 juni 1857 JB som "Skolpräst". I Folkskolestadgans paragraf 6:3 behandlas "huruvida lärartjänst i folk-skola må med någon presterlig befattning förenas". Och "Skolpräst" kunde vara benämningen på en lärare som hjälpte till med undervisningen av Nattvardsbarnen.

En annan tjänst med kyrklig anknytning blev aktuell under JB:s sista lärardecenium. Den har också dunkel innebörd. Lärarkollegan i Ferglanda, A Lindeblad skriver i ett brev 16 juni 1873: "Det fögnar mig synnerligen att Du äfven skall resa till Carlstad och försöka på *pastoralexamen*. Jag fruktade när jag sökte anslaget att ingen skulle vara så olycklig som jag, men Söndagen efter jag skickat af ansökan kom Höglund och tröstade mig med att äfven Du hade sökt densamma."

Pastoralexamen är "den prövning inför vederbörande domkapitel, vilken svensk prästman intill 1884 var underkastad som villkor för ansökningsrätt och befordran till pastorat och vissa andra prästerliga beställningar." /Nord Fam:bok/ Detta kunde ej gälla för de två skollärarna. Kanske "pastoralexamen" här står för att av biskopen få fullmakt att predika – venia, och att något prov skulle avläggas i det sammanhanget. Det är faktiskt så att det i min släkt har berättats att JB hade venia.

Det har tidigare berättats om att JB genom sin hustru fick ärva en liten gård att tillträda Vårfrudagen 1859 /se s 36/. Där blev möjlighet att få ut arrende för jorden samt bostad för familjen, potatisland och vad det antydes "nödvändige uthus" – kan det vara för den ko som lärarlönen gav foder till?

JB hade många planer just de här åren då han gift sig och familjen tillväxte. Han ville sätta in alla krafter på att få en någorlunda försörjning åt familjen. 1859 lade han in ansökan om att få öppna handel i sin gård. Det blev avslag. JB gav sig inte utan sände in en ny ansökan – nu gällde det handelsrättigheter i Roggerd. Avslag! Tredje försöket: nu gick JB inte över Konungens Höga Befallningshafvande öfver "Elfsborgs Län" utan vände sig direkt till en redan etablerad handlare för

att bilda ett kompanjonskap. Det kom inte till stånd. Ett till sådant försök gick likaså i stöpet. Ingen kunde klaga på JB:s vilja att slå sig fram.²⁴

När det gällde smärre uppdrag fattades det inte tillfällen. Att JB var utlärd skomakare kom väl till pass. Han drog sig ej heller för att klippa håret på manfolk. Redan 2 nov 1851 kom brev från Amund Larsson i Östra Lerqvila i Lerdal där det bland annat står: "Derföre anhåller jag, helt vänligen! att min kära blomberg ville vara så god, och komma hit till Söndagen, först för att meddela mig det nöjet, att få språka om hvarjehanda, och sedan för att tuckta mit ostyriga hår." – Ett annat brev som också handlar om hårklippning kommer från socknens ende Riddare, Gustaf Holmdorff. Det är skrivet 18 maj 1864: "Min kära Blomberg! Som jag af en händelse under gårdagen fick besök af Johannes på Näset så hjälpte han mig att klippa mitt hår och anser jag mig, med anledning af Blombergs goda löfte, omnemna att jag för denna gång blifvit hjälpt, men är mycke tacksam om Blomberg framdeles hjälper mig. Hastl, men wänligen Gustaf Holmdorff."

Att vara auktionsförrättare eller auktionsskrivare var en vanlig bisyssla för den tidens lärare. I JB:s Dokumentsamling på landsarkivet i Göteborg består merparten av auktionsprotokoll. Men det var en annan sorts extraförtjänst som jag är säker på att JB gillade bättre: att vara länsmansbiträde på Tångelanda Tingshus – Tångelanda by ligger i Högsäter ej långt från Bön. – Liksom att göra upp statistik. Redan 14 mars 1854 dyker det upp en fråga i ett brev från O Olsson i Högsäter: "Är du ännu länsman?" – "I synnerhet skulle jag velat varit dig följaktig på dina uppbördsresor," skriver en god vän i Uddevalla, C G Bruno, 22 jan 1856.

Även med enklare skrivelser hjälpte han sockenborna: "...jag tar mig dristigheten om du vore god å Skrefve 3 Räckningar" ber A Wennerberg 21 aug 1857.

Det fanns en ung Commisarie Freudenthal på Tingshuset i Tångelanda. Han har skrivit sju brev till JB – jag finner dem vara både vänbrev och yrkesbrev. De är kalligrafiskt vackra men mycket svårlästa. Han tog JB till hjälp i brådskande ärenden: "Var god gör mig den stora tjensten å kom hit i qväll och hjälp mig med de fördömda afkastnings /oläsligt/. Jag är ensam hemma och behöfver nödvändigt hjälp emedan längderna skall vara på Tångelanda i morgon för wederbörande underskrift. Uppfyll ändteligen min oförsämda begäran. Anhåller Sanne wännen K Aug Freudenthal." Brevet är skrivet 12 mars 1856.

Ett annat brev skrivet 1 juli 1856: "war nu efter gammal Wana hederlig och uppliniera Wägsyns Protocollet." – Ett tredje brev daterat 14 jan 1858 har ej med yrket att göra utan ber om en ren väntjänst: "Min Heder Wän! War hederlig och låna mig *hatten* på begrafning efter prosten Ekstedt i dag. I största hast."

Det stärkte säkert JB:s anseende att ha umgänge med Tingshusets folk.

På 1870-talet blev uppgifterna större och svårare. Ett brev 6 juni 1871 lyder: "Min kära Blomberg! Af Anders Gabrielsson i Lycke hörde jag att Blomberg skall upprätta uppgifter till femårsberättelser för Sundals fögderi, hvadan jag får vänligen anhålla att Blomberg går genast i befattning med dessa uppgifter, hvilka skola vara mig tillhanda senast inom onsdags utgång den 7 dennes."

Säkert ett svårt uppdrag ges JB av Olof Gabrielsson, en betrodd kommunalman, i brev 7 mars 1873. Han ber JB vara behjälplig med att reda ut en handlare Johanssons tydligen trassliga affärstransaktioner – kanske rentav falska – gentemot affärsmän i Vänersborg och Göteborg." H Herr J Blomberg, Bön! Torde så skyndsamt som möjligen genomgå Johanssons knepiga Inventering. .../lång beskrivning med affärsinformation/ kanske Blomberg godhetsfult före Söndagen säger mig till hvilken dag jag kan utlysa bolagsmäns sammanträde, då Blomberg nödvändigt måste blifva med."

8 okt 1874 kommer detta meddelande till JB: "Ersättningen af förledna årets statistiska uppgifter för Rennelanda socken 9 Rd är här att få lyfta mot quitto."

Lantbrukare Sven Svensson, nu över 70 och bosatt i JB:s boställe Bön som nu är tillbyggt, har berättat för mig att hans far omtalat sin lärare JB som "mycket noggrann".

JB hade som vi sett ett ganska brett register för sina extrainkomster. Annorlunda var det i Lerdal där J Petersson var lärare. Han kom från Töftedals socken i Vedbo härad. Töftedal ligger mycket nära Valbo härads norra gräns. Lerdal där Petersson sökte och fick tjänst tangerar just denna gräns. Alltså: Petersson tillhörde reviret – dock icke dess inre cirkel där JB var att finna. I ett brev 6 febr 1852 har Hernqvist i Ferglanda beskrivit Peterssons situation: "Jag hör att Du /=JB/ har fått Rennelanda ensamt /se s 45/. Det var väl bättre tänker jag, att vara rothjon och Stugestrykare i en församling än i två /Petersson har alltså

just tillträtt i Lerdal efter JB/ ...Jag tycker att det var illa passande för Petersson, att få Lerdaln och komma till de Styfva Pålarna, han som har blott en riktig hand och så en liten på köpet." Folkskolestadgans paragraf 5:4 tar upp hur det på seminariet skall förfaras med handikappad sökande: "Den som finnes behäftad med något sådant kroppsligt fel, som gör honom till skol-lärare-kallet oskicklig, må ej till elev antagas." Nu hade Petersson blivit antagen och genomgått seminariet – skolarbetet lider tydligen inget men av hans lyte. Men – hur var det med möjligheterna att få extraarbete?

Jag har försökt att testa de möjligheterna genom att jämföra Petersson med JB och hans färdigheter på det området: Petersson hade ingen möjlighet att vara skomakare eller hårklippare. Att ha med auktioner att göra var nog för påfrestande. Och något Tängelanda tingshus fanns inte i Lerdal – kanske Petersson inte heller var någon sifferkarl. Men tydligen har han blivit inspirerad av JB:s planer på att öppna lanthandel. Så här skriver han till JB 18 sept 1859:

"Jag kunde inte komma till Dig i Ryrane, emedan skolan blef emot min förmodan flyttad till Elofverud, der den nu ändtligen är slut, och tills vidare instäld för den svåra farsotens skuld. Du finner häraf, att jag för närvarande är på ledig fot, så att jag kan få tid, att syssla med att anskaffa handelsrättighet här i Lerdal; men dess förinnan skulle jag önska få närmare upplysning om Din ansökans utgång och ställning för närvarande. War derfore god att med budet lemna tillförlitlig uppgift härpå, jemte goda råd hur jag mig i denna väg förhålla skall, för handelsrättigheternas vinnande."

Jag tänker mig att budet fick "tillförlitlig uppgift" n b brevet från Myndigheterna i Vänersborg hunnit fram till JB och förtalt sitt "ej godkänt" – brevet från Myndigheterna är daterat 14 sept 1859. Troligt är att Petersson släppte tankarna på lanthandel när han fick höra att JB fått avslag. Det hörs inget mer om den saken.

Redan 1855 hade Petersson funnit att lönen inte räckte till – och några extrainkomster tycks inte ha existerat för honom, Han klagade då i ett brev till Vår-sockenstämman i Lerdal 1855:

"Som 37 paragrafen i Reglementet för skolan inom denna församling bestämmer, att i hvarje Station skall hållas en ljus och rymlig Lässtuga tillhanda för Skolans räkning men icke att Skol-läraren på samma ställe, under Skol-terminen, skall hava Logis, så får jag vördsamt anhålla, att Sockne-männen beviljar, att Skol-läraren må

vara berättigad till husrum och kost på samma ställe som Skolan hålles, och det mot en avgift av 12 skilling riksgäld för dag. Under dessa få år, som jag här varit tjänstgörande, har jag fått erfara, att utgifterna för husrum, kost och nödiga kläder nära på uppgått till lika mycket som inkomsterna. – Skol-Läraren får således tjäna blott och bart för mat och torftiga kläder, om icke den hittills vanliga kostpenningen minskas eller Löneförmånerna på något sätt ökas."

I anledning av detta yrkande beslöts att öka skollärarens lön med 1 tunna råg och 1 tunna korn samt att "försvarligt husrum alltid Skolläraren tillhandahålles på Skolstället." ²⁵

Detta var ju samma svårigheter som Rutquist i Högsäter hade att kämpa med. Men med annorlunda utgång.

I skolstyrelseprotokollet 18 juli 1858 framgår att J Petersson återigen begärt ökad lön. Svaret ges i paragraf 1: "Skolstyrelsen ville derjemte anmäla nuvarande skolläraren J Petersson till erhållande af understöd af allmänna medel /=fattigkassan/ med afseende på hans visade nit och bemödande samt den ringa lön, församligen varit i tillfälle att honom gifva, uppgående till 300 Rd Bco." Lönen var delad på 150 rdr i pengar och 150 rdr in natura.

Det är ett protokoll som varsamt vill bryta udden av "allmänna medel" genom att tala om lärarens "nit och bemödande". – En annan reflexion jag gör är att lönen som gavs J Petersson 1858 var större än vad finns uträknat för JB 1860. Då var den senares sammanräknade lön 269:52 rdr Riksmünt /se s 37/. Se inte bara på siffrorna utan också på myntslaget!

Utan extra förtjänst räckte inte skollärlönen till. JB klarade sig tack vare sin mångsidighet och sin oräddhet – självsäkerhet om man så vill. J Petersson med sin förkrympta hand hade inte det självförtroende som en skollärare behövde för att ge sig i kast med oprövade yrken. Jag är säker på att det hade varit sömnlösa nätter för honom innan han "andades" om handelsbod till JB.

Något fel måste det vara med en lön där inkomsttagaren måste räkna med att skaffa extraförtjänst för att uppehålla livet – eller lita till medlidande. Och J Petersson var ännu inte gift.

Kapitlet har rubriken "Om folkskollärarnas extraförtjänster". Men skulle de få extraförtjänst måste de också ha extraarbete. Nåja, det accepterade de förstås och om detta har berättats i det föregående. Men

så fanns det också något som var "extraarbete" – men utan följande extraförtjänst. Detta bör också ha en plats i skildringen av den första lärargenerationens villkor. Det kommer att bli några typexempel bara hämtade från breven och skolprotokollen.

"Till Carlstad skall jag, olyckligtvis ...Böcker skall åt Dig köpas."

"Broder! Jag kunde ej uträtta ty Läseböcker i tvenne band fanns icke, men skulle inom tvenne veckor anskaffas. Geografierna köptes och nota på kostnaden får du i bokhandeln, då Läseböckerna hämtas."

"Ärade Broder! Jag skulle enligt skolrådets önskan, requirera åtskilliga skolmaterial och bland dessa Inskrivnings- Hufvudbok jemte upplinierad bok till Examensprotocoll, allt i enlighet med Skolin-spektörens formulärer. Jag vill tro att Du behöfver samma böker; vi kunde ju derföre på en gång requirera dem hos vår broder Hasselgren i Steneby."

Detta ovan är hämtat ur brev. Det som följer hör hemma i skolprotokoll.

"24 Explr av Åkerbloms Bibliska historia skulle enl. Skolstyrelsens denna dag fattade beslut anskaffas; Skolläraren drager försorg härom, medel anvisar kassören."

"Skolläraren uppdrogs att för skolans räkning anskaffa, 1 Sats Skrif Tabeller hvilka klistras och fernissas, 100 grifflar, 6 st. Ramar till Stafningstabellerna – Pengar dertill tillhandahålles af Cassaförvaltaren."

Lärarna inte bara köpte hem skolmateriel – skall vi hoppas att de fick någon ersättning för resorna – men att de fick klistra och fernissa utan ett öres ersättning det är säkert. Jag blev glad när jag i skolräkenskapsboken fann att JB år 1869 tagit ut 2:44 rdr för klistring av kartor på väv.

Om folkskollärarnas status

Inte så sällan träffar man på orden "Embete" eller "Embetsbror" – bröder när man läser skollärarytelsen. Jag tog dem till att börja med som ord utan betydelse. Så kom emellertid K H Johanssons akademiska avhandling *Svensk Sockensjälvstyrelse 1686 – 1862* i mina händer. Där fann jag i kapitlet "Sockenstämmans allmänna karaktär" en förklaring som gav mening åt Embete och Embetsbröder. Där står: "Den omständigheten att å sockenstämman 'Juramentum fidelitatis' /trohetseden/ avlades av dem som blivit valda till ämbetsmän, och ämbetsed av klockare och organister med 'hand å bok' torde väl även ha bidragit till att sockenstämman kom att omges av en viss vördnad, respekt och högtidlighet. Sådana eder förekommo för förtroendemännen ännu in emot sekelskiftet 1700. Klockare och organister ha fortsatt att inför stämman avlägga ed till in på 1800-talet." ²⁶

I en not anges att i Linköpings stift förekom antecknat att två klockare avlagt eden i början av 1800-talet. Man får i det här sammanhanget komma ihåg att klockar-ämbetet från början också innefattade att vara lärare.

Men! År 1843 kom en ny sockenstämmoförordning. Den handlade om tillsättande och avskedande av lärare, klockare, organister och annan kyrkobetjäning. Det är Johan Wallner som omtalar detta i sin avhandling *Folkskolans organisation och förvaltning i Sverige 1842–61*. De som tidigare varit "Ämbetsmän" förvandlades över natten till "kyrkobetjäning". Åja, så fort gick det förstås inte – inte i Dalsland. För att stödja detta mitt påstående, skall jag nu citera sockenstämmoprotokoll som handlar om klockare som svor juramentum fidelitatis så sent som under mitten av 1800-talet och därför inte alls ansåg sig som kyrkobetjäning utan som ämbetsmän:

Protokoll från sockenstämma i Högsäter 17 maj 1849:

"Klockaren och skolläraren O Olsson som genom Walprotocollet den 9 sistlidne October blifvit antagen till klockare inom denna församling framkallades och aflade inför Pastor och den församlade menigheten den vanliga Eden."

Protokoll från sockenstämma i Högsäter 21 maj 1857:

"Utnämnde klockaren A P Olsson aflade den i författningen föreskrifna eden."

I brev från Tobias Sandblom i Åhs skola i Västergötland 19 maj 1850

"...jag får, den 2dra Juni gå min tjenste ed och får *fullmakt* /min kursiv/; vid samma tillfälle invigs min skola, som nu målas och rappas."

Helt enligt 1843 års sockenförordning skriver däremot prosten Hammarin i Ferglanda i sockenstämmoprotokollet 4 nov 1849 då den förenade Skollärare- och klockartjänsten skulle tillsättas: "Walet kommer att ske på sätt Kongl Majts förordning om Presteval af den 1/4 1843 samt Domcapitlets Stadga och Instruktion för kyrkobetjante i Carlstads stift af den 15/12 1847 paragraf 13 föreskrifna." Där har alltså den nya ordningen anammats.

I Högsäter använder också prosten Ekstedt den nya rubriceringen *Kyrkans och Socknens Tjenstemän* när han i stämmoprotokoll skall redogöra för nyval i socknen. Det gäller: Kyrkovärden, Socknenämnden, Kyrkorådet, Skolstyrelsen, Sexmännen, Revisorerna i Skol- och KyrkoCassorna, BrandstodsCommittén. Klockare och Skollärare nämns ej. De är valda till sitt yrke med stor omständlighet. De stannar till sin pensionering eller – vilket inte är så ofta förekommande – säger upp sin tjänst. – I ett liknande protokoll ett år senare förekommer samma rubrik. Under denna finns de ovan nämnda och dessutom Vaccinationsföreståndare och Vaccinator. – Denna benämning Tjenstemän passade nog prosten Ekstedt mycket bra. Han ville själv vara högsta hönset. Som förut berättats var han "allt annat än diplomatisk".

När kyrkoherde Anders Wennergren tillträdde pastoratet i Högsäter 1860 hade han som redan berättats att övervinna det motstånd från folket som hans företrädare skapat. Han lyckades och vann omsider församlingens förtroende. Detta tack vare att han förstod att uppträda med smidighet. Denna smidighet visade sig när det i protokoll blev fråga om att rubricera de män som enligt 1843 års förordning skulle kallas "kyrkobetjanting". I Ekstedts tappning hette det "Tjenstemän". Wennergren gick utan vidare förbi 1843 års förordning och skrev "*Församlingens Embetsmän*" /18 maj 1862/. Likaledes i kyrkostämmoprotokoll 1865 "...och någon annan förändring af *Embetsmännen*, *hörande till kyrkan och skolan kom ej i fråga*" /min kursiv/.

Genom åren 1686 fram till mitten av 1800-talet hade "Juramentum fidelitatis" och "Embetsman" givit en känsla av att man var förankrad i någonting som behövdes, att man var något av värde. Folkskollärarna i de små dalslandssocknarna hade ett statusvärde i att kunna nämna sig själva "Embetsmän", och därför förekom det ordet ej så sällan i deras brev. Så här lät det i breven:

I Peter Rydquists brev 10 juli 1850: "Lycka till ditt nyligen påbegynta *Embete Kära Embets Bror*."

A Hernqvist skriver 1 april 1851: "Tusende hälsningar till Dig min fornde vän och broder och nu Snart blifvande *Embetsbroder*."

I brev från A Frisell 24 mars 1853: "...å det var den trefligaste bal jag haft på längen ja till och med på landet i anseende der till att det var så trefligt Herskap der i trakten och efven Derföre att jag träffade *Embetsbröder* der."

A S Bäckelén skriver i adressen till brev 13 aug 1853: "Herr J Blomberg – Rennelanda – *Embrf* angeläget." Där tog väl brevskrivaren sig en frihet som endast tillhörde prästerskapet. En förmildrande omständighet var att brevet hade att meddela om ett Skollärarmöte.

J Svensson skriver i brev 14 jan 1854: "Jag skall kunna hälsa Dig ifrån en Nordals Flicka vid namn Emilia, som jag nyligen haft äran blifva bekant med på ett trefligt gästabud; Du känner henne ganska väl, det är Din f.d. tilltänkta Gemål, det var en mycket religiös flicka, säll är Du, som vunnit hennes hjerta; jag såsom *Embetsbror* förtingar mig att få blifva en medlem på Ditt bröllop."

Samme skrivare 16 aug 1856: "Mycken tack för sist, hvilket var vid vår korta sammanträffning i Rennelanda kyrka den 26 sistl. Juni, men efter tiden då var kort för oss båda kunde vi intet få tid att resonera om något, som vi hade bort, hvilket var för mig ganska ledsamt, att skiljas så snart ifrån mina *Embetsbröder*."

J Petersson skriver 31 mars 1864: Du får skrifva till de öfriga *Embetsbröderna* och underrätta dem om sammanträdet på Tängelanda."

Men att skolläraren var "Embetsman" fanns också förankrat hos socknemännen. Hur var det Anders Persson i Härslätt i Rennelanda skrev i sitt brev 7 jan 1849 till sin ungdomsvän när denne var seminarist i Karlstad? Jo, så här: "du som Bor upe i ett så Bekjymmersamt *Embete* för eget och andras wälfärd om man det Betractade, som icke borde för glömmas af oss någon" /min kursiv i de föregående brevcitaten/.

Jag tänker mig att det kanske var lättare för dalslandslärarna att få en god status eftersom de hade en förankring i "Embete" än vad det kunde vara för lärare i trakter där "Embets"-tanken sedan länge var bortglömd.

Det är när tiden ömsar skinn och olika normsystem kolliderar med varandra som det groteska dyker upp. Hur det dyker upp bestäms av

miljön. Nere i Dalsland med oartikulerat missnöje med den ordning som rådde märks den nya tiden – det är 1840-tal – hos ett gäng unga män som troligen var hantverkare. Som sådana hade de arbete på olika gårdar och hade mat och husrum där de arbetade. "Vandrande gesäll" har alltid stått för öppenhet för vad som rör sig i tiden. De träffades inte så ofta men de skrev brev till varandra. "Wänskapsbrev" stod ofta som överskrift. Det verkar som om JB varit medelpunkten. Inalles finns tolv brev bevarade. Hälften av breven har "Till Skomakaren Jonas Blomberg" eller liknande titulatur. I de övriga sex får JB uppbara titlarna: "Skomakaren hedervärde och välförstående", "Skomakaren väll förstående", "Högädle mästaren", "Wäll aktade och Högädle Skomakaren", "S H T Skomakare mästaren", "S T Jonas Blomberg". Särskilt de två sistnämnda har väckt min förvåning. S H T och det stympade S T är förkortning av ett latinskt uttryck Sine/Salvo honoris titulo. Som betyder "med uteslutande av hederstiteln". Dessa pojkar i "denna aflägsna församling!" /ett uttryck präglad av prosten Ekstedt/. Det är som om de lekte med allt vad ständsindelning hette.

På 1850-talet kom folkskollärarna. Även där finns ett missnöje med tingens ordning. Visserligen har de "Embetsmän" som stöttar deras självkänsla, men den nya tiden gör sig påmint även hos dem. Det blev groteskerier också i deras brevväxling. Kanske inte endast ett diffust missnöje med tiden utan också en önskan att höja sin status. Så här kunde JB:s namn garneras i brevadresser från kolleger: "Wäl ädle Herr", "Högädle Herr", "Wälaktade Herr", "Wällärde Herr". En tredjedel av lärarbreven har ovanstående titulatur, två tredjedelar nöjer sig med ett enkelt Herr eller H Herr ofta följt av Skollärare. Det är att lägga märke till att de värsta excesserna med titulatur är under 1850-talet.

Även "vanligt folk" i socknen kommer med fin titulatur till sin skollärare. Det tycks att de mera välbärgade bönderna håller sig till det enklare skrivsättet. Det är procentuellt mindre antal "garnerade" adresser här jämfört med i lärarbreven. De är talrikast på 1850-talet. Sjunker betydligt i antal på 1860-talet för att på 70-talet vara borta. Stavningen av de vackra epiteten är väl inte alltid så korrekt, men ha i minnet att dessa brevskrivare inte hade fått åtnjuta undervisning i 1842 års skola. – En brevskrivare vill jag citera: "S H T Cholläraren wällärde och vördnadsvärde Blomberg". Brevet innehöll bön om att få låna pengar.

Så en undran: Vem bestod undervisningen om dessa garnerade

adresser? Kunde det vara klockaren som hade att ombesörja att den kyrkliga posten kom iväg?

"Till Kongl Majts Troman, Biskopen, Ordensbiskopen, Commendeu-ren af K. Nordstjerne Orden, en af de Aderton i Svenska Akademien, Högvärdigste Herr C.A. Agardh – Carlstad".

Det bör anmärkas att detta ovan stod på brevpapperet, ej på kuvertet. Det är ingressen till det brev som kyrkoherde Samuel Nolin skrev 25 maj 1844. /brevet finns citerat på s 11/. Jag tror att man törs anta att även titulaturen på kuvertet var vidlyftig.

Sådana och liknande brev kanske kom i klockarens hand och han läste och lade på minnet. Och lärde ut."

"Om den gamle hedersmannen"

Vem kan det nu vara som får heta så?

I ett brev 16 juni 1873 skriver A Lindeblad: "Inspectören har jag haft hos mig, som Du vet; han var ganska hygglig och gjorde inga öfverlastande påståenden: blir han sådan framgent skola vi icke så mycket sakna *den gamle hedersmannen*" /min kursiv/.

Citatet handlar om två folkskoleinspektörer i Karlstads stift, "den gamle hedersmannen" – hans namn är P G Anderson – och den nyttillträdde, som "var ganska hygglig" – han heter C Gillgren.

1860 beslöts om tillsättande av folkskoleinspektörer. Det var ett steg i rätt riktning för folkskolan och för lärarna. All den vilshenhet i det nya yrket, som känts mer eller mindre svår, var bortblåst genom inspektören. Han kunde ge råd i tveksamma fall, ge sina synpunkter på pedagogiken, över huvud taget kunde han ge lärarna råg i ryggen. Naturligtvis kunde han också låta vederbörande lärare veta om att undervisningen inte var av god kvalitet. Han kunde genom sina memorier till Skolråden säga ifrån att det behövde byggas skolhus och tillsättas ännu en lärare i socknen. Däremot hade han ingen makt att säga "ske alltså".

För varje inspektionsperiod skulle "Berättelse om Folkskolorna" insändas dels till Domkapitlet i stiftet, dels till Ecklesiastikdepartementet. Riksdagsmännen fick genom inspektionsrapporterna "en samlad uppfattning om hur stora skolans behov faktiskt var ännu under 1860-talet, vilket kom att få stor betydelse för riksdagsbesluten." Även ecklesiastikministerns agerande påverkades av inspektörerna.²⁸

I sin första "Berättelse" insänd 1863 vill Inspektör Anderson presentera sin syn på folkskolläraernas löneförhållanden, deras extraförtjänster, deras behov att ha ferierna helt lediga från skolarbete, deras behov att träffas för att diskutera pedagogiska frågor – t ex katekesundervisningen – samt hur skolhus skall vara planerade. Han verkar vara rätt mannen att uttala sig om dessa frågor:

"Men om det är nödigt, att skolan ändamålsenligare ordnas, att den får all möjlig kontroll och omfattas med allmänt deltagande, hvilket allt är ostridigt, så behöfva ock lärarna all möjlig uppmuntran i sitt visserligen ljuva, men äfven mödosamma, ofta bekymmerfulla kall. Det är i sig själf klart, att skolans framgång till väsendtlig del beror,

icke allenast på lärarens nit, insigter och skicklighet, utan tillika derpå, att han är någorlunda betryggad för ekonomiskt betryck och således kan, utan nedtryckande brist och näringsomsorger eller hinderliga bigörömål, odelat egna tid, håg och krafter åt sitt magtpåliggande kall. Fördenskull bör skolrådet anse som en samvetssak att gå lärarens billiga önskningar till mötes; samt hvad beträffar den ambulatoriska läraren, hvars arbete genom den ofta återkommande flyttningen försvåras, noga tillse, att han icke på stationerna inhyses i illa ombonade, dragiga boningsrum; äfvensom föranstalta, att läraren, der det är långa afstånd mellan skolstationerna, må kunna utan någon sin egen kostnad företaga såväl repetitionsförhören och besöken i småskolan, /folkskolläraren skulle tjänstgöra som någon sorts tillsynslärare för småskolan/ som flyttningen skolstationerna emellan."

"Med endast få undantag har uppgifvits, att *lärarne vid utöfningen af sitt kall icke hindras af andra sysselsättningar*; men det är känt, att väl de flesta lärares löneförmåner äro så otillräckliga för deras utkomst, särdeles om de, såsom icke så sällan är fallet, hafva familj, att de, för att något öka sina inkomster och undgå skuldsättning och armod, föranledes söka sig åtskilliga biförtjenster såsom privatundervisning, skrifveri m.m. och derigenom komma att i större eller mindre mån draga håg och krafter från skolan. /Så följer en redogörelse för lärarlönerna i Karlstads stift/. Under sådana förhållanden måste uppstå frestelse, om icke tvång, att på andra håll se sig om efter understöd, hvarigenom skolan lätteligen blifver förbisedd och vanvårdad."

"När läraren under 9 månader af året, 6 dagar i veckan, varit oafbrutet sysselsatt med skolan, behöfver han ganska väl hafva den öfriga tiden ledig från undervisningen, hvarföre repetitionsförhör under ferierna, då dessa icke öfverstiga 12 veckor, ej böra honom åläggas."

"För att bereda lärarne inom samma eller nästgränsande pastorater tillfälle till ömsesidigt utbyte af förvärfvad praktisk erfarenhet o.s.v.,

hvilket säkerligen skulle medföra mycken uppmuntran för dem själva och nytta för skolan, anses lämpligt att de få en och annan dags extra ledighet, t ex i hvarannan eller hvar tredje månad, för att turvis besöka hvarandras skolor."

Säkert diskuterades katekessvärigheterna på dessa lärarmöten. Hur lärarna skulle komma ifrån detta själlösa rabblande av både Lilla och Stora katekesen som många av föräldrarna önskade. De trodde att folkskolan endast var till för att – och nu har Inspektören ordet:

"bibringa barnen det kunskapsmått, som erfordras för att få börja nattvardsläsningen. Och då fordringarna för inträde i nattvardsskolan hittills i allmänhet inskränkt sig till hjälplig innanläsning och mer eller mindre utantill av katechesen, så har vanliga foljden blifvit den, att likgiltiga föräldrar ansett all annan skolundervisning, än cateches- och innanläsning, för öfverflödig – ett förhållande, som åter flerstädes haft den menliga påföljden, att lärare, för att så mycket som möjligt kunna behålla barnen i skolan och tillika ingifva förtroende för undervisningen, hafva sett sig nödsakade att lämpa sig efter föräldrarnas förvända åsikter och önskningsar samt ofta mot sin vilja och bättre vetande nödgats drifva cateches- utanläsningen till en sådan ytterlighet, att alltsammans på de flesta ställen blifvit ett skadligt missbruk."

Angående skolhus:

"...finnas beklagligen flera, under senare åren uppförda, som bevisa huru föga vikt man lagt derpå att skolhusen äro sundt belägna, tillräckligt rymliga och ljusa samt försedda med luftvexlingsanalter. Man finner icke så sällan skolhus som blott äro 7–9 fot höga /drygt två meter/ utan att öfvriga dimensioner bereda erforderlig luftrymd.

Då skolhusbyggnader företagas är det af största vikt att tillse, det lärarrummen blifva tillräckligt ljusa, höga (minst 12 fot) och stora att rymma alla i skolåldern varande barn inom roten, hvarvid folk-mängdens tillvext äfven bör tagas i beräkning."

Äntligen någon som förstår folkskollärarnas omöjliga situation! Någon som visserligen talar om lärarnas kall, men reducerar ordets semantiska laddning så att dess tidigare krav på förnöjsamhet med svärtlön försvinner. I stället betonar "den gamle hedersmannen" att en lön rimligt

över svältgränsen och en människovärdig arbetsplats gör det möjligt för läraren att uppfylla pedagogiska krav som också – och framför allt – bör vara laddningen i ordet "lärarkall".

I nästa kapitel får vi möta den nya folkskolinspektören C Gillgren.

Om kallmentaliteten som en käpp i hjulet

Så här var det. Ingen av de brevskrivande folkskollärarna nämnde sitt yrke som ett kall. Ingen – utom en enda: Aron Helldén, bördig från Ferglanda, blev folkskollärare i Högsäter 1858. Han nämner ordet *kall* endast två gånger i sina brev, men hans liv är genomsyrat av äkta kallmentalitet – alltså kall i betydelsen av *den enskilda människans livsval*. Så här står det i brevet 15 juli 1864:

”Snälle bror Blomberg! Tackar så mycket för Ditt bref med bjudning att titta till Dig i dag; och kan jag underrätta att jag just i dag håller inskrifning med skolbarnen i Tveten men kommer i morgon att blifva hemma, så att då Du kommer till Högsäter skall Du vara så god och titta hem till mig, jag har alls icke något att bjuda på, men det vore ändå oändligt roligt att få språka om hvarjehanda ämnen rörande vårt *kall* /min kurs/ Ja välkommen! helsar Brodren A Helldén.”

I brev 4 okt samma år sänds brevet till ”Högtärade Broder!” Det är examenstider i de olika skolstationerna /skolåret=kalenderåret/ Det skymtar här och där i breven att de unga lärarna försöker få tillfälle att bevista varandras examen för att hämta ett och annat pedagogiskt korn – kanske också för att i all kamratlighet kritisera. Det sägs i brevet att Ferm i Jerbo /vikarie där/ har avböjt kamratbesök i sin skola – skäl: ”barnens ojemna skolgång”. Då var tydligen kutymen att under sådana omständigheter kunde man ej heller besöka de andras skolor. Men Helldén förväntar sig att både JB och J Petersson i Lerdal skall besöka hans examen. – ”och som jag hoppas att Pettersson likavist kommer till min skola i Tosterud eller Hede (jag vet ej hvilket ställe men derom blir ni nog underrättade på vägen). Fredagen den 14de denes kl 10 fm då det med den station kommer att hållas Examen. Gör detta så är Du mycket snäll, och annars är Du icke min Redlige Broder. Jag har ingen ting att bjuda på hvarken ett eller annat *men det är likväl af stort värde att få samspråka om vårt kalls viktigaste angelägenheter* /min kursiv/. Helsa Din fru oändligt och varde Du först och sist helsad; Ett hjertligt 'Lev väl!' från Vännen A Helldén” – Ett klarläggande: Helldén talar i båda dessa brev om att han inte har något att bjuda på. Jag tror inte att man skulle uttrycka sig så om det avsågs mat eller kaffe med dopp. Helldén menar med all säkerhet ”något starkt att dricka”. – ”hvarken ett eller annat” pekar tydligt åt

det hållet. Det är viktigt med den här förklaringen därför att man kan utläsa att Helldéns livshållning är att helt och hållet avhålla sig från starka drycker, vilket nog inte var så vanligt att de övriga lärarna gjorde även om det oftast stannade vid en sällskaplig sup.²⁹

”Vårt kalls viktigaste angelägenheter” skriver Helldén. Det blev säkert inte bara pladder. ”Viktigaste angelägenheter” betydde med all säkerhet för Helldén hur en lärare skulle handha barnuppfostran för att det av skolbarnen skulle bli goda kristna människor. Säg nu inte med ett hånleende: ”Katekesplugg”! I Ferglanda Sockenstämmoprotokoll KI:8 finns en avskrift skriven på löst papper av en pastor S J Bergendal av vad han funnit i Aftonbladet nr 144 från år 1852 där Andra Allmänna Svenska Lärarmötet i Stockholm d 29 Juni 1852 hade refererats. Angående Katekesläsningen sägs att Katekesen borde vara kortare än nu använda; endast Lilla katekesen borde läsas utantill Stora katekesens frågor och svar däremot borde bytas ut mot samtal på barnens nivå. – Det har alltför mycket gått troll i uttrycket ”1800-talets katekesplugg”. Att det också existerade ett opedagogiskt sådant är inte min mening att förneka. Men det fanns också det som Helldén menade med ”vårt kalls viktigaste angelägenheter” där han säkert pläderade för ”att det just tillhör Christendomens anda och väsende, att söka på samma gång upplysa förstånd och hjerta” som det också står i Aftonbladets referat av hur lärarmötet behandlade dessa frågor.

I Helldéns uppfattning av kall ingick kravet att man alltid skulle ha tid att hjälpa nödställda medmänniskor. Våren 1864 hade det uppstått svårigheter för lärarna i Högsäters pastorat att få sin lön utbetalad. Ej den ordinarie lönen utan ersättning för att de haft Exercisövningar med skolpojarna. För att lärarna inte skulle behöva var och en fara till Karlstad och hämta ut sin lön hade kyrkoherde Wennergren via Helldén rått dem att välja ett gemensamt ombud i Karlstad, som skulle hämta ut den gemensamma lönesumman hos Domkapitlet. Jan Magnus Stenberg blev utsedd och befullmäktigad som ombud.

Vad som hände i Karlstad skall nu berättas. Någon läsare av detta kommer kanske att tycka att detta blir en för stor avvikning från ämnet. Jan Magnus Stenberg studerade inte på seminariet utan på läroverket och ämnade bli präst. Men detta måste berättas för att klargöra Helldéns roll i förloppet.

Alltså: Till Karlstad och Stenberg!

Stenberg som ganska flitigt korresponderat med sin förre lärare JB –17

brev bevarade – berättar i brev 7 juni 1864 – och då har han lovat folkskollärarna i Högsäters pastorat att vara deras ombud och hämta ut lönepengarna:

Jag skulle neml. utaga penningar åt dig samt åt de öfriga Skollärarna i hemtrakten. Det gjorde jag för en månad sedan. De 5 räkningarne utgjorde tillsammans 97 RD RIGS MT ...Hvarföre äro dessa penningar ej med i brefvet? Jo, jag vill uppriktigt erkänna, hur det gick till: just som jag hade fått pengarna och skulle skicka dem, så kom en stadstjenare in till mig i mitt rum med blanka knappar i råcken, som gjorde att det svartnade för mina ögon. Han höll 2ne gamla räkningar i handen och frågade, om jag har att betala med eller ... (det öfriga, han sade, vill jag ej nämna) – (Blomberg, du ska 'veta, att jag blifvit i skulld nästan hvar termin, emedan jag fått för litet pengar att reda mig med) Jag var i ögonblicket så glad att jag hade de nämnda penningarna att betala räkningarna med, så att jag i hastigheten glömde, att penningarna icke voro mina ...Men hvad jag har lidit sedan! Mitt samvete har hvarje dag högljudt manat mig till att skriva till dig, men jag har ändå ej orkat förr än nu. Gode, snälle Blomberg! var god och försök att skaffa de andre skollärarne sina andelar i summan med det första och försök att upphitta några invändningar, hvarföre det drog så länge ut med erhållandet af penningarna, så att mitt förhållande blefve en hemlighet. Om du kunde på något sätt skaffa penningar åt dem, så gjorde du en stor välgärning. Jag väntar pengar under sommaren eller i början af hösttermin, ty under denna termin har jag ej fått mer än 20 Rd och då sänder jag dig de 96 Rd genast.³⁰

Om du nu använder all din förmåga och låter medlidandet vara principen för ditt handlingssätt, så är det nog ej omöjligt för dig att skaffa 70 Rd el. litet öfver. – Då skall du först skaffa penningarne, innan du talar om för skollärarne att du har fått bref från mig. Jag får ej någon ro förr än du svarat härpå och öfvertygat mig, att du gör en hemlighet häraf, ställer allt till det bästa samt försäkrar mig om att jag har din förlåtelse.

JB hade tydligen någon gång vid midsommartid svarat på Stenbergs långa bekännelsebrev. Stenberg svarar 19 juli på JB:s brev. I brevet finns en passage: "Strax jag fick ditt bref hvilket, som du sjelf sade, var stränkt /min kursiv/, men som jag hade väntat mig värre." I bekännelsebrevets slut står: "kommer jag nu till landet på Conditionen, så får

jag väl 'äta upp mig igen.'" Det behövde han nog, stackars pojke!

Stenberg-affären ordnades ej så lätt. När Helldén skriver sitt nyårsbrev till JB 31 dec 1864 lägger han efter nyårsönskingarna till: "Här medsändes en skrifvelse från Stenberg som jag vid tillfälle torde återfå. Jag hoppas Du uppfyller hans önskan. *Det är synd om honom /min kursiv/.* Jag har mycket att skriva om den saken men får dröja, tills vi mundtligen får talas vid."

– Säg, Jonas Blomberg har du alldeles glömt hur du femton år tidigare lämnade seminariet och Karlstad och din hyresvärd Nilsson? "du for mit i naten och sa ingenting". För du hade ju inga pengar att betala din skuld till Nilsson. – Förstår du inte Jan Magnus Stenbergs situation? –

Med all säkerhet var det Helldén och kyrkoherde Wennergren som hjälpte Jan Magnus ur den svåra situationen. De båda hade – vad jag kan förstå – samma religiösa inställning, nämligen den som Evangeliska Fosterlandsstiftelsen representerade: personlig uppoffring både för nästan härhemma och i fjärran icke-kristna länder.³¹

Uppgifter om skolorna i Högsäters pastorat hade av kyrkoherden insänts till Domkapitlet i Karlstad. De är daterade oktober 1862. I en av paragraferna finns något som skulle kunna kallas "en karaktäristik av lärarna":

Jerbo socken: "Skolläraren äger och brukar 1/8 hemman"

Roggerd socken: "Skolläraren äger och brukar 1/4 mantal"

Lerdals socken: "Skolans lärare har med nit och ordentlighet skött sitt kall.

Rennelanda socken: "Skolans lärare sköter nitfullt sitt kall, är redig och ordentlig i sin vandel, har icke haft tjentledighet, har inga andra sysselsättningar som hindrar honom"

Högsäters socken: "Skolans examinerade lärare är nitfull och ordentlig i sitt kall, ren och i allo motto oklanderlig i sin vandel" /min kursiv/.

Min kommentar blir: Utgångspunkterna för de omdömen som ges är synnerligen olika. I de två första fallen ett rent materiellt omdöme. Eller skrevs det för att undvika att bedöma ett nit som kanske inte var som det borde. Hemmanen fordrade ju också nit.

Det två följande omdömena är inga materiella konstateranden. De bedömer läraren. För JB:s del sägs att hans extraarbeten inte inkräk-

tade på skolarbetet – det fanns socknar som ej tillät vissa extraarbeten, t ex auktionsarbete.

Och så omdömet om läraren i Högsäter, Aron Helldén. Hade kyrkoherden i honom funnit någon som hade de andliga kvaliteter som kyrkoherden satte högt? Det är mera den äldre vännen än skolchefen som talar.

Mars 1865 var en olyckans tid för Helldén. I brev 24 mars 1865 – han undertecknar det "Din betryckte Broder" – berättar han för JB:

"min k. hustru är nedlagd på sjukbädden. Måtte Gud hjälpa att det ej blir dödsbädden. Pigan är underkastad samma svåra öde. Mitt hus är således alldeles i lägervall; emedan jag ensam måste icke allenast förestå detsamma samt vårda de sjuka och kläda, mata och vårda mina 3ne minderåriga barn; utan ock äfven sköta min skola, som är hos Jans Enka i Nedre Gudhem (*Det enda uppfriskningsmedel som jag njuter*) /min kursiv/. Sjukdomen har kommit så hastigt uppå att jag ej förr än nu (sedan jag i tvenne nätter ej njutit någon hvila) lyckats få bud efter någon sjuksköterska³² och i afvaktan på henne, sedan jag fått barnen i ro ta mig ledighet att meddela Dig detta olycksaliga tillstånd. Det felar ej färjen att måla taflan så mörk och dyster, som den i sjelfva verket är." Längre fram i brevet kommer återigen: "*Som jag före har nämt är den kära Folkskolan nu mitt endaste njutning*". /min kursiv/.

Fyra dagar senare avled Helldéns hustru. I brev 31 mars ber han JB vara likbärare.

Inga fler brev finns fram till 12 juni 1866. Visst kan de ha funnits men ej blivit bevarade. Men jag uppfattar det som så att det var för Helldén en sorgetid som han ensam skulle kämpa sig igenom. Och detta senare – 12 juni 1866 – brev vittnar om att sorgen inte är alldeles övervunnen. Brevet är ett svar på en inbjudan till JB. Helldén avböjer bjudningen och anger följande skäl: "Jag kan den nu icke efterkomma; ity jag har bestämt mig att under skoltiden icke bevista kalas." Den kära folkskolan får alla hans krafter och all hans tid. Den är "hans endaste njutning".

Så går åren. Vi är nu framme vid 1874. Då kommer ett brev till "Resp. Skolrådet i Högsäter". Det är daterat "Åmål 14 juli 1874". Folkskolin-

spektören C Gillgren är avsändare. /Brevet finns i Högsäter K IV: 1 i Landsarkivet i Göteborg/.

"371 (272 anmälda till skolgång) 1 lärare. Barnen delade i 3 afdeln. hvilka besöka skolan var 3:e skoldag. Men hvardera af dessa afdelningar innehåller närmare ett hundra barn, hvilka en lärare måste på en gång undervisa. Det bör för hvarje förständig menniska vara tydligt att detta antal är alldeles för stort och att en nitisk lärare under sådana förhållanden alldeles arbetar ut sig, utan att likväl komma så framåt som både han sjelf och andra önska och vänta. Det ligger nämligen icke inom någon människas förmåga att ensam kunna undervisa 300 barn på de mest olika stadier af utveckling och kunskap. Tager man vidare hänsyn till Högsäters territoriella förhållanden, så är de sådane, att när 100 barn hafva 1/2 mils skolväg och deröfver ända till 1 1/4 mil med skolväsendets nuvarande anordning."

– Det föreslås av inspektören att man bör öka antalet lärare till 3 och folkskolorna helst till 4. Men absolut till 3.

Tydligen har kyrkoherde Wennergren efter skolrådssammanträdet skrivit ett privatbrev till inspektören och meddelat vad Skolrådet ansåg i frågan – jo, både skolrådet och dess ordförande är så eniga om att som det är nu är det så bra. I detta brev måste också stått något om Wennergrens pedagogiska funderingar. Brevet är borta men inspektörens svarsbrev till kyrkoherden finns kvar.³³ Det tar upp och citerar det som kyrkoherden skrivit i sitt brev. Hans påståenden är uppställda i 6 paragrafer. Den första har särskilt intresse för oss: "Paragraf 1 En lärare har lika mycket arbete för att undervisa samtidigt 20 barn som för att samtidigt undervisa 100 barn och att de 100 barnen få lika mycken undervisning som om de blott vore 20, ja till och med mera."

Inspektör Gillgrens svar:

"Påståendet att en lärare lika lätt förnöter sina krafter, då han har 20 barn att undervisa som då han har 100, kan väl ej vara allvarligt menat, ty det strider helt och hållet mot varje lärares erfarenhet och mot allt vad pedagogiken har att lära oss. Dessutom lär det väl icke kunna bestridas att, då en lärare har blott 20 barn att samtidigt undervisa, dessa skola då erhålla var för sig långt mera undervisning än de 100 barnen samtidigt undervisade av *en* /min kursiv/ lärare. Det är och förblir så att ju mindre antal barn en lärare har

att samtidigt undervisa desto mera verklig undervisning måste vart och ett av barnen få."

Vidare skriver Gillgren som svar på kyrkoherdens paragraf 3 att Skolrådet måste ha feluppfattat resonemanget om skolvägarnas längd. Han håller fast vid att de nuvarande skolvägarna är 3/4 mil ja, en del ända upp till 1 1/4 mil. – Förhandlingarna är fullständigt låsta. Det blir som det varit förut: 1 lärare, 1 skola i Högsäter.

Varför denna orimliga envishet? Kyrkoherden och skolrådet skyller på att Högsäters församling skall bygga kyrka, teckna 30 tusen kronor i järnväg samt på väganläggningar använda 15 tusen kronor. Vart hade det sunda förnuftet hos kyrkoherden tagit vägen? Eller var han så hårt trängd av socknemännen? – Herdaminnet ger omdömet "en väl långt driven sparsamhet ifråga om skolväsendet".

Men Aron Helldén – det var ju han som var mannen som fick utföra gärningen att undervisa 100 barn på en gång. Vad svarade han? Vad tyckte han? Högsäterborna var mycket nöjda med sin lärare. Men som Gillgren påpekar i sitt brev till Skolrådet: "en nitisk lärare under sådana förhållanden alldeles arbetar ut sig." Det argumentet dög inte att övertyga Helldén om att skolsituationen inte var som den skulle. Däremot måste det andra argumentet kommit honom att fundera: "detta antal /barn/ är alldeles för stort och att en nitisk lärare under sådana förhållanden alldeles arbetar ut sig, *utan att likväl komma så framåt som både han själv och andra önska*" /min kursiv/. – Tänk också på att det var endast var tredje skoldag som 100-barnsgrupperna kom till skolan – de var ju inalles i det närmaste 300 skolpliktiga barn som skulle undervisas.

Detta var ett argument som jag tror gick Helldén till hjärtat. Kanske han förebrått sig själv att han inte alltid orkat och kunnat och att tiden inte hade räckt till.

Alltnog: bygga en andra skola blev inte bestämt förrän 1880. En andra lärare anställdes 1887.

Kyrkostämman 18 dec 1888 konstaterar att "då de nya skolhusen nu i det närmaste äro färdiga".

Men inte riktigt färdiga! Kyrkostämman 13 maj 1890: "Angående frågan om Skolhusens målning beslöts att låta dermed anstå ännu ett år." Skall vi våga tro att skolan var färdig 1891?

6 okt 1874 kom ett brev från Helldén till JB. Det innehöll ett meddelande om att inspektör Gillgren sänt bud till folkskollärare Nilsson i

Torps socken att det skulle bli ett lärarmöte hos denne 15 okt 1874. Nilsson hade meddelat Helldén. Denne sände budkavlen vidare till JB. I detta brev fanns arbetsordningen för mötet med, utarbetad av inspektören: "Hvad mötets arbetsordning angår föreslår jag att I undervisen barnen i Innanläsning och kristendom kl 9 – 11, hvarefter mötesdeltagarna samtala öfver till mötet ingifna frågor bland hvilka jag önskar de på nästa blad antecknade."

Allt detta har nu via budkavle från Helldén meddelats folkskollärarna i Högsäters pastorat – om flera pastorats lärare var kallade vet vi inget om. Men frågorna som inspektören önskade behandlade var som alla förstod mest brännande för Högsätersläraren. Nu var Helldéns stund kommen. Så här hade inspektör Gillgren skrivit till kyrkoherde Wennergren i det tidigare citerade brevet: "Hur Helldén kan biträda Farbrors /Wennergrens/ ifrågavarande påstående, lärar han få svårt att nöjaktigt förklara."

Inspektörens frågor var fyra. Nummer 2 var den för Helldén mycket brännande: "Hur stort antal barn må en lärare anses kunna på en gång undervisa och i hur många afdelningar böra barnen vara indelade?"

Man beklagar att man inte har tillgång till protokoll över mötet. Nu är man hänvisad till gissningar.

För min del känner jag det troligt att när Inspektörsbrevet 14 juli 1874 riktat till Högsäters Skolråd blev känt av Helldén fick denne en chock när han insåg att inspektören hade rätt vad gällde att en lärare med 100 skolbarn inte kan vara fullt effektiv i sin undervisning. Och till detta att *varje* barn endast hade 2 skoldagar i veckan.

Kanske var det denna chock-upptäckt som fick Helldén att förstå att kall-mentalitet kan bli en käpp i hjulet för "den kära folkskolans" utveckling till en allt bättre skola.

Det var också något annat som Helldén måste ta ställning till: kyrkoherde Wennergren. Han var nu en gammal man – kanske något senil. I alla fall allt mer snål med socknens tillgångar. Också det var en käpp i hjulet för folkskoleväsendets utveckling.

Hur som helst: 1874 års händelse blev säkert en väckarklocka för Helldén och med sin "väckta" syn på skolproblemen finner vi honom 1883 som ordförande i Sveriges allmänna folkskolläraryörelings /SAF:s/ Valbo-krets. Kretsen försvinner några år ur matriklarna men återkommer 1890 och då för att stanna. *Aron Helldén är dess ordförande.*

SAF kom med den nya tiden – inte revirets lärare utan Sveriges. Inte

lärare med en kall-mentalitet utan en lärare med kärlek till yrket. Och med lön och arbetsplats som var människovärdiga. – Denna skrift vill vara ett tack till min farfar Jonas Blomberg och alla hans kolleger som hjälpte till att bana väg för den svenska folkskolan.

Noter/Bibliografiska uppgifter

1. Både kyrkoherede Nolins brev och vice pastorns brev finns på Riksarkivet.
2. Betygsavskriften finns i Dokumentsamlingen som bilaga till ansökan om handelsrättigheter: "Ynglingen J Blomberg från Rennelanda, som 3 terminer åtnjutit undervisning i Carlstads stifts Folkskole-lärare-seminarium...". Betyget är daterat: "12 Juni 1849". – Att jag vill betona detta beror på att det förekommer felaktiga uppgifter i Bodell, Carl: "Folkundervisningens utveckling i en dalslandssocken II" s 32. Uppsatsen ingår i *Tidskriften Färgelanda* årg 14:2. Författaren påstår där att JB endast hade en tremånaders kurs på seminariet. Vidare påstås att JB fick anställning i Rennelanda 1847. I verkligheten anställdes han som ordinarie lärare 30 juni 1850 efter att ha varit vikarie ett par månader.
3. Johannesson, Lechard: Pontus Wikner. Lund 1982. s 41.
4. Brev 10 febr 1849, avs T Sandblom, har adressen: "Seminarie Eleven J Blomberg, Carlstad bor på Näbben hos Nilsson.
5. Prosten Johan Hammarin: Beskrivning över Färglanda pastorat. Skriften är utgiven av Dalslands folkhögskolas elevförbund 1916. Där står: "Bagge, en Norrman, Norsk. Även Bohuslänningar kallas ännu Baggar, för det att de förr varit Norrskar". – I Ihlen fanns en familj Sandblom som var inflyttad från Bohuslän. Därför var säkert många bohuslänningar med på bröllopet.
6. Skoog, David har författat flera kapitel om striderna med norrmännen. Skoog, David och Thedin, Konrad (red): *Hembygdsböckerna, Dalsland*. Uppsala 1929. Citatet s 233.
7. Johan Ferlin är poeten Nils Ferlins farfar. Hans namnteckning förekommer under protokoll från både Ferglanda och Högsäters pastorat.
8. Tiden för att börja skolan var bestämd till mellan 7 och 9 år. Textens "31 barn, utan att vara i skolåldern" får kanske tydas att de var under 9 år.
9. Uttrycket "resa till Påfven" skulle kunna vara ett utslag av den katolskräck som har funnits här i Sverige under århundradena efter reformationen. Man besvärjer genom att förnedra. – Uttrycket "pio nono" måste vara av sent datum eftersom Pius IX var påve 1846 – 1878.

10. Först 1890 begärde Länsstyrelsen yttranden från församlingarna angående sjuklön. Kyrkostämman i Högsäter 24 aug 1890 avlämnar följande yttrande: "att det är önskvärdt att staten bidrager till aflönande af vikarie för ordinarie lärare eller lärarinna vid rikets folkskolor som af sjukdom hindras att sin tjänst fullgöra."
11. Fredriksson, Viktor (red) : *Svenska folkskolans historia II*. Stockholm 1942, s 86.
12. Pleijel, Hilding: *Från hustavlans tid*. Stockholm 1951.
13. Fredriksson, Viktor (red): *Svenska folkskolans historia II*. Stockholm 1942, s 303.
14. Lindberg, Bo: "Teokratisk åskådning och naturrätt". Ingår i Lindberg, Bo (red): *13 uppsatser i svensk idé – och lärdomshistoria*. Uppsala 1979. citat s 72.
15. Wallner, Johan: *Folkskolans organisation och förvaltning i Sverige perioden 1842 – 1861*. Akad avh Uppsala 1938., ss 162 ff.
16. se *Op. cit.* not 15, men s 23.
17. På kyrkostämma i Högsäter 5 maj 1896 bestämdes: "Hvad sopning och städning af skolsalarne beträffar, så skall den verkställas af skolbarnen under uppsigt af Folkskolläraren."
18. Husförhörslängd: Färgelanda. År 1856 – 60, AI 18.
19. *Grinar* måste här ha betydelsen *gråter*.
20. Bodell, Carl: "Folkundervisningens utveckling i en dalslandssocken II". Uppsatsen ingår i *Tidskriften Färgelanda* årg 14:2 s 32 f.
21. Lönen för vaccinering steg visserligen under 1850-talet till 25 skilling – någon gång till 50 skilling pr barn. Men en pastor har gjort följande anteckning i läkarens rapport: "Detta /arvodet/ utgör deras enda lön för mycket trass/el/ och besvär." – Finns på Riksarkivet.
22. Senare har jag inhämtat att badinrättningen inte var i gång mer än t o m 1864. Men Hernqvist fortsatte att begära tjänstledigt. Ända till 1866 då han fick ultimatum. Vad han hade som extraförtjänst åren 1865 – 66 och framåt kan ha varit att verka som fältskär – provinsialläkarrapporterna talar om honom som utbildad sådan.
23. "Uppgifterna om skolorna i Högsäters pastorat" är insända av kyr-

- koherde Wennergren till Domkapitlet i Karlstad 1862. Finns på Riksarkivet.
24. "Ansökningar till Myndigheterna att få öppna bod" samt förlagor till "kompanjonskap med två redan etablerade handlare finns i JB:s Dokumentsamling på Landsarkivet i Göteborg.
25. se *Op. cit.* not 20 s 33.
26. Johansson, K H: *Svensk sockensjälvstyrelse 1686 – 1862*. Akad avh Lund 1937, s 224.
27. Kanske någon undrar hur jag kan veta allt detta om den "garnerade" titulaturen. Har verkligen också kuverten sparats? Svar: Det har aldrig funnits några kuvert till de flesta av de här breven. Inte frimärken heller. Brevpapperet veks ihop så som barn vek ihop "påskabrev" i början av vårt sekel. Hade brevskrivaren tillgång till lack så lackades och på detta sätt hindrades "brevbäraren" att vara nyfiken och ta del av brevtexen. Breven sändes med någon som skulle vägen åt det håll där adressaterna bodde. Ibland betonas i brevtexen att brevet är sänt med "en säker brevbärare".
28. Wallin, Bodil; "Att forma en skolform. Svensk folkskolepolitik vid mitten av 1800-talet". Citat s 408. Ingår i *Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige: fyra studier*. Studia historica Upsaliensia; 103. 1978.
29. I brev till sonen Wictor skriver JB som pensionerad: "den finaste egenskapen hos människan är nykterheten." I ett annat brev berättar han för sonen om en gäst som bjudits på något "starkt". Denna moderata inställning till spritkonsumtion tror jag var allmän bland lärarna.
30. Först nämner Stenberg att han hämtat ut 97 Rd på Domkapitlet. Längre fram i brevet talas om 96 Rd. Så här hänger det ihop: Stenberg fick 1 Rd för sitt besvär.
31. På kyrkostämman i Högsäter 8 maj 1870 överlämnade kyrkoherde Wennergren till sockenbiblioteket Evangeliska Fosterlandsstiftelsens tidning från och med 1865 till och med 1869 samt Svenska Missions-Sällskapets tidning 1863 och 1865 – 1869.
32. "sjuksköterska" pekar mot att Helldéns hustru förmodligen dog av kolera. Jag bygger påståendet på det som berättas i sockenstämmoprotokoll 17 maj 1849. Där redogörs för den organisation som skulle anord-

nas när man misstänkte kolera: 1. Ordförande och vice ordförande, 2. ledamöter i Sundhetsnämnden – sju män, utrustade med anvisningar från provinsialläkaren, i senare protokoll kallade "Läkare", 3. fyra likbärare i varje rote, 4. Sjukvakterskor – två kvinnor i varje rote. Det var väl en sådan som Helldén nämner "sjuksköterska".

Som en kuriositet i detta allvarliga sammanhang kan jag inte låta bli att nämna att i ett protokoll 1852 bestäms att de koleramedikamenter som finns i förvar hos åtskilliga personer i socknen skall så snart ske kan försäljas på auktion. Det skall de utsedda "kolera-läkarna" dra försorg om. Summan redovisas för Sockenkassan. – Man undar vad en nutida apotekare skulle säga om den hanteringen av medicin?

33. Brevet från inspektör Gillgren till kyrkoherde Wennergren finns återgivet i Leander, J H: "Några glimtar och drag ur skolans utveckling i Högsäter" se s 11 ff. Uppsatsen ingår i *Tidskriften Färgelanda* årg 23:2.

Skeptronhäften

I serien Skeptronhäften har hittills utkommit:

Anna Lena Lindberg: "Men Gud förbarme sig, hvilket Publikum!".
Om konstpedagogikens rötter i Sverige.

Francine Muel-Dreyfus: Folkskollärare och socialarbetare.
Metodologiska kommentarer till den historiska sociologin.

Theresa Martinet: En Provensalsk bondkvinna och hennes män.
Ett exempel på småborgerlig ackumulation.

Anna-Maja Johannesson: Lärarnas villkor i de första decenniernas
folkskola (1850 – 1880).

Ett hörn av verkligheten sett genom brev och sockenpapper.

HLS Förlag
Box 34103
100 26 Stockholm
Tel: 08-22 16 80

ISBN 91-7656-212-3
ISSN 0284-0731